

Paár Ádám

Latin-Amerika és Magyarország. Mintakövetési és mintaformálási stratégiák

Latin-Amerikában és Magyarországon egyaránt az 1980-as években történt meg a diktatúrák bukása: előbbi esetben katonai diktatúráké, utóbbiban az államszocialista rendszeré. A tanulmányban rámutatunk a két régió fejlődésének hasonló vonásaira. Mintakövető és mintaformáló rendszerek változása határozta meg mindkét régió 20. századi történetét.





Latin-Amerika és Magyarország – látszólag kevés közös van bennük. Még földrajzilag is eltérő fogalmak, hiszen egyik egy önmagában véve etnikailag összetett kulturális régió, amely magában foglalja a középső, a déli és - részben - a karibi Amerikát, míg a másik egy kis ország Közép- és Kelet-Európában. Ám minden földrajzi, kulturális, nyelvi távolság ellenére társadalomszerkezeti és politológiai, politikatörténeti szempontból a két térség együttesen vizsgálható: történelmüket meghatározza, hogy ötszáz éve küzdenek a Nyugat / Észak (Nyugat-Európa / Észak-Amerika) utolérésével, és ez a kísérlet mintakövető és mintaformáló rendszerek váltakozásán keresztül vezet. A mintakövető és mintaformáló rendszerek egymásutánisága, ciklikus váltakozása jellemzi a magyar és a latin-amerikai politikai folyamatokat. Magyarország és Latin-Amerika egyaránt egy félperifériás helyzetű régió, és ezekben a régiókban a politika gyakran adott olyan válaszokat, amelyek egy alternatív fejlődési utat céloztak meg - akár egy évtizedeken keresztül uralkodó nagy párt vezetésével. A nagy pártok dominanciája visszatérő jelenség a két régió 20. századi fejlődésében.

A 2000-es években a Fideszt gyakran hasonlították gazdaságpolitikája és a neoliberalizmussal szembeni bírálata alapján a 2000-es évek latin-amerikai kormánypártjaihoz, amelyek többségükben baloldali politikát folytattak. Ez a párhuzam sarkallt bennünket arra, vizsgáljuk meg történeti mélységben a két régió fejlődésének párhuzamosságait.



Magyarország történeti fejlődését illetően a Méltányosság Politikaelemző Központ gyakran használja a mintakövetés és mintaformálás fogalmakat. Ezek a fogalmak más régiókra is alkalmazhatók. Minden olyan régióra adaptálható a fogalompár, amelyek évszázadok óta a Nyugathoz (Északhoz), annak gazdasági, politikai teljesítményéhez (ld. piacgazdaság, centrum-pozíció, sikeres nemzetállami egyesülés, hatalmi ágak szétválasztásán és emberi jogokon alapuló liberális demokrácia) mérik magukat. Magyarországon és Latin-Amerikában egyaránt meghatározza az értelmiség pozícióját a *külföldről, egész pontosan a Nyugatról (illetve a latin-amerikai esetben) Északról való gondolkodás*. Közép- és Kelet-Európa, valamint Latin-Amerika értelmisége és politikai elitje évszázadok óta a közeli centrum régiókhoz méri magát. A centrum országaival való összehasonlításból a két régió eleve csak vesztesen jöhet ki. Mindkét régióban több stratégia alakult ki a centrumtól való gazdasági (és részben kulturális) függőség kezelésére.

Az egyik stratégiát Csizmadia Ervin [definíciójával](#) nevezhetjük mintakövető stratégiának. Ahogyan Csizmadia fogalmaz, „a minta egy olyan országot vagy országcsoporthoz jelent, amely valamiért követendő, vagy semlegesebben viszonyítási pont más országok elitjei számára. A mintához kétféleképp lehet viszonyulni. Az egyik – s ez a történelmileg jóval ismertebb – a mintakövetés, ami azt jelenti, hogy ha az eliteknek alkalmuk nyílik rá, igyekeznek országukat közelebb vinni ehhez a külső mintához. Ez leggyakrabban intézményi és jogi



adaptációt jelent, de része a mentális alkalmazkodás is. A magyar elitek a történelem számos pontján találták szembe magukat a kihívással, hogy az országot fel kell zárkóztatniuk a mintának tekintett fejlettebb régióhoz. A másik elit-attitűd a mintaformálás. Vannak ugyanis elitek, amelyek nem tartják megfelelőnek a mintakövetést, s úgy vélekednek, hogy az országnak nem csak a passzív követés, hanem az aktív mintaformálás is feladata."¹

Az utolérés-paradigma azon alapul, hogy alkalmazkodni kell a Nyugat által képviselt mintához. Csizmadia elméletét alapul véve a mintakövetés sikerességéhez nem elégséges a közjogi adaptálás (alkotmányosság, parlamentáris rendszer, hatalmi ágak szétválasztása), de még a gazdasági viszonyok (piacgazdaság) átvétele sem a mintaországokból. A történelmi hagyományok megkívánják a szocializációt, az állampolgári nevelést. Ez összefér a korábbi történelmi meghatározottságok hibáztatásával. A magyar mintakövetők által gyakran citált Ady Endre „magyar ugarról” írt, „Csák Máté földjének”, „grófi szérűnek” láttatta Magyarországot, és az argentin író, Esteban Echeverría, az *Ifjú Argentína* mozgalom alakja azt írta, diagnosztizálva a kontinens bajait: „Függetlenek vagyunk, de nem vagyunk szabadok. Spanyolország karjai már nem nyomnak el, de hagyományai fojtogatnak.”²

¹ Csizmadia Ervin: Mit kezdünk Európával? A hazai politikai elitek mintakövetési és mintaformálási stratégiája. Vol. 8.(2019) No. 4. *Metszetek*. 112.

² Szabó Máté Csaba: Államilag támogatott migráció és bevándorlás háttere Argentínában. *Acta Humana*. 2014/4. 68.



Miért érdekes számunkra Latin-Amerika? Bár kulturális, nyelvi, etnikai, politikai, kulturális és számos tekintetben világos különbségek vannak a szubkontinens és Magyarország, valamint annak tágabb környezete, Közép- és Kelet-Európa között, ám a politikai kultúrában, mindenekelőtt a mintakövetés és mintaformálás ciklusosan visszatérő trendjeiben láthatunk hasonlóságot, ahogyan (s ez az alapja nézetünk szerint a mintakövetési és mintaformáló rezsimek ciklikusan bekövetkező kergetőzésének) hasonló volt évszázadokon át a világkapitalizmuson belüli periférikus, illetve félperiférikus helyzet, és részben ezzel összefüggésben a rendies társadalom konzerválódása.

Egy Latin-Amerikáról is szóló tanulmányban persze definiálni kell magát a régiót, amelyről írunk, mert ez a magyar nyelvezetben nem egyértelmű. A Latin-Amerika / Ibér-Amerika / Indo-Amerika / Eurindia elnevezések kulturálisan nem teljesen ugyanazt a régiót fedik, és az elnevezésekben eszmei szimpátiák és antipátiák tükröződnek. Bár ideológiailag terhelt (angolszász-észak-amerikai központú) kifejezés, de ebben a tanulmányban következetesen a Latin-Amerika kifejezést használom.³ Nem pusztán a magyar köznyelvi elterjedtsége okán, hanem amiatt is, mert mind az alternatívaként szóba jöhető Ibér-,

³ A Latin-Amerika fogalom ideológiai terheltségéről: Wittmann Tibor: Latin-Amerika története. Bp., 1971., Gondolat Kiadó. 6-7., Benyhe János: Bevezető. In: Járom és csillag. Latin-amerikai költők antológiája. Bp., 1984., Kozmosz Könyvek. 7-8. Ahogyan Benyhe írja: „Latin-Amerikában sokan ellenérzéssel fogadják ezt a »Latin-Amerikát«. (...) kihallják belőle a lekezelést, az »izgága, rendetlen, korrupt latin virtcsaft« és a »gazdag, rendezett angolszász jóléti társadalmak«, egy fekete legenda és egy arany legenda szembeállítását. Benyhe, 1984. 8.



mind az Indo-Amerika kifejezés nemzeti, nyelvi és kulturális szempontból szűkebb régiót fedne le, mint amelyet vizsgálni kívánok.

A Latin-Amerika fogalmat nem tudományos, hanem a magyar médiában bevett értelemben használom, ezért Spanyol-Amerikán és a portugál ajkú Brazílián kívül Dél- és Közép-Amerika kis francia, angol és holland ajkú államait is e körbe sorolom (függetlenül attól, hogy utóbbi két országcsoporthoz nyelve nem tartozik az „újlatin” nyelvcsaládba, ebből is látható, hogy „Latin-Amerika” nem nyelvi-kulturális, hanem társadalmi, történeti és politikai kulturális régiót jelöl jelen tanulmányban). Azért is szerencsés ez a döntés, mert utóbbiak társadalom-szerkezete és gazdasági fejlődése legtöbb ponton egyezik a spanyol és portugál egykori gyarmatokéval, noha természetesen eltéréseket is találhatunk az egyes mag-kultúrák (spanyol, portugál, francia, angol stb.) hatásából fakadóan.

Tanulmányom elején bemutatom a két régió történelmi, gazdaság- és társadalomtörténeti fejlődésének közös vonásait, majd ismertetem az utat, amelyet a 20. században bejártak az importhelyettesítő iparosító politikától az 1980-as évekbeli rendszerváltozásokig. Arra is választ keresek, hogy a két régió esetében a „történelem” *miért és miként* tért vissza. Nem csak önmagában vizsgálom a két térséget, hanem belehelyezve a tágabb erőterbe.

Nem a pártok, politikai mozgalmak és személyek a szereplői a tanulmánynak. Hosszabb, mélyrehatóbb összefüggések föltárására törekszem, amelyek túlmutatnak a pártok és politikusok „felszínénél”.



Latin-Amerika és Magyarország nyugatosodási nekifutásainak újabb és újabb kudarcait nem érthetjük meg, ha azokat pusztán a pártok és politikusok ideológiájából próbáljuk megmagyarázni. A külső erőter szerkezete (a geopolitika) meghatározta a rendszerváltozások sikerességét. Felfogásomban a visszaesések elsősorban a külső erőter által kikényszerített alkalmazkodási, adaptációs krízisekre vezethetők vissza.

Először Latin-Amerika és Magyarország összehasonlítását a történelmi adottságok alapján végzem el, az elmúlt 150 évre fókuszálva, és különös figyelemmel a hasonló vonásokra a társadalomtörténetben. A második fejezetben elemzem kiszolgáltatottságukat és függőségüket a világgazdasági rendszer és a geopolitikai erőter összefüggéseiben. Majd ezt követően mutatom be a harmadik fejezetben, hogyan változott a geopolitikai erőter a hidegháború évtizedeiben. Ezt az időszakot a drámai változások korának tekinthetjük a két régió történetében. Végül a rendszerváltozások történetét mutatom be az 1980-as években, hogy milyen tényezők járultak hozzá a latin-amerikai katonai diktatúrák és a közép- és kelet-európai államszocialista rendszerek bukásához. Különös tekintettel elemzem a „Nyugat” (értve ezen Észak-Amerikát és Nyugat-Európát) kultúraformáló szerepét. Végül a rendszerváltozások utáni kudarccokat mutatom be: miként maradt a két régió a félperiférián, és erre a 2000-es években milyen „unortodox” válaszok születtek.



Latin-Amerika történelmi és társadalomtörténeti háttére

Bár az Atlanti-óceán választja el őket egymástól, Latin-Amerika és Közép-Kelet-Európa politikai és társadalmi fejlődése, világgazdasági rendszerben betöltött pozíciója (amely a *félperiféria* fogalmával írható le) sok tekintetben hasonlóan alakult az évszázadok során. Mindkét régió nyersanyagban gazdag, ám hazai tőkében szegény, a kapitalista világrendszer perifériáján elhelyezkedő térségnek számított, bár méretben természetesen jelentős léptékkülönbséggel. A két térség megismerte a 20. században a fejlesztő, iparosító diktatúrát: Latin-Amerika az importhelyettesítő iparosítást alkalmazó populistá tervgazdaságok, majd – az 1970-es évektől – szabadpiaci elveket (a Friedrich Hayek- és Milton Friedman-féle neoliberális modellt) érvényesítő katonai diktatúrák keretében, Magyarország és az azt magában foglaló Közép- és Kelet-Európa a szovjet típusú államszocializmus formájában. A tömeges, kilátástalan szegénység mindig fenyegetést jelentett a latin-amerikai országok kohéziójára, Magyarországon pedig mostanában kezdjük ismét fölfedezni – a Horthy-kori falukutatók, a népi írók után – a sztereotip módon „harmadik világbelinek” jellemzett állapotokat egyes leszakadó régiókban.

Latin-Amerika vívta a világ első liberális forradalmait az 1810-20-as években. A gyarmati *kreol* elit által vezetett nemzeti forradalom, amely csak az indián, mesztic, fekete parasztságnak és középrétegeknek tett szociális ígéretekkel győzhetett, félúton megállt:



a francia, spanyol és portugál hatalom megtört ugyan, a program függetlenségi követelése megvalósult, helyel-közzel a liberális követelések is, de az új államok adósak maradtak a szociális ígéreték jelentős részével. Bár a rabszolgaság megszűnt (1889-ben Brazíliában is), a szabadság nem járt együtt a szociális ígéretek beváltásával, a föld a latifundista (nagybirtokos) oligarchia kezén maradt.

Magyarországon a reformkori elit célja hasonló volt a latin-amerikai függetlenségpárti elitekéhez: a „haza és haladás” jelszava alatt a Habsburg Birodalmon belüli önállóság, a Kárpát-medencei magyar szupremácia és a polgári átalakulás jelentették a megvalósítandó célokat. Míg a latin-amerikai nemzeti forradalmak sikeresek voltak katonailag, és elvezettek a függetlenséghez, Magyarország útja másként alakult: az 1848-49-es szabadságharc leverését, majd az 1850-es évek neoabszolutizmusát követően az 1867-es kiegyezés révén kompromisszum született a magyar elit és a Habsburg-ház, illetve a birodalmi elit között. A kiegyezéssel megalakult Osztrák-Magyar Monarchia biztosította a Kárpát-medencei magyar szupremáciát, az alkotmányosságot és a polgári átalakulást, ám azon az áron, hogy a magyar elitnek le kellett mondania az önállóság bizonyos elemeiről (hadügy, külügy, önálló bank és önálló vámterület), és a közjogi kérdés – a Bécshez való viszony – lassan megmérgezte a politikai életet.

A függetlenség kivívása utáni Latin-Amerika és az 1867 utáni Magyarország egyaránt a szabadkereskedelemben látta a fölzárkózás

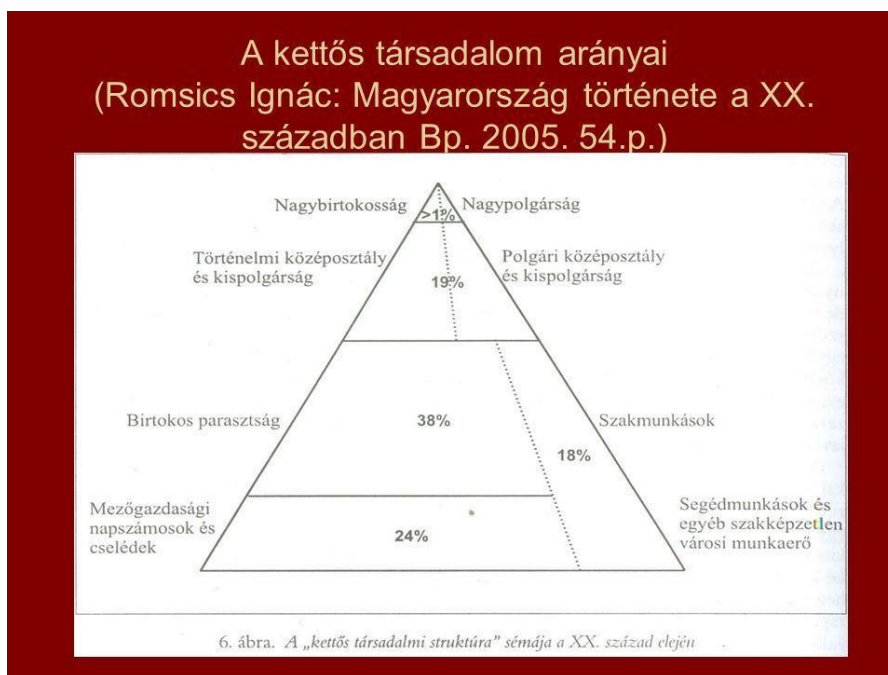


gyors biztosítékát. A latin-amerikai és a magyar kormányok egyaránt a versenytől, a szabad piaci gazdaságfilozófia érvényesülésétől remélték a mielőbbi nyugatosodást. A világpiacnak való kitettség Latin-Amerikában stabilizálta a monokultúras gazdálkodást, ez fönntartotta a nagybirtokot, és ezen keresztül torzította a politikai életet, hiszen a nagybirtok lobby képessége konzerválódott. Magyarországon, ahol a nagybirtok szintén fönntmaradt, a merkantil (iparpártoló) törekvések szolgálatában álló dualizmus kori kormányok agráriummal kapcsolatos érzéketlensége (beleértve a szociális szabályozás hiányát) kiváltotta a bírálatot és antiliberális kritikát a 19. század végi agrárius újkonzervativizmus részéről.⁴

Bármennyire furcsa, a 19. század végi és 20. század eleji Latin-Amerika és Magyarország hasonlított egymásra a társadalomszerkezet tekintetében. Erdei Ferenc szociológus, népi író nevéhez kötődik az ún. „kettős társadalom” modellje. Eszerint Magyarországon két társadalom élt egymás mellett: az ún. „tradicionális” és a „modern” társadalom. A tradicionális társadalom felölelte a magyar társadalom régi, „feudális” eredetű társadalmi rétegeit: a hatalmi pozíciókban föntről, a „csúcsról” lefelé haladva az arisztokrácia, a dzsentri, a kispolgárság, a birtokos parasztság és az agrárproletariátus (cselédség, mezőgazdasági munkások) tartoztak ide. Erdei azokat a rétegeket sorolta a „modern”

⁴ Az ipari és agrárius érdekek ellentéte mellett a város és vidék ellentét is megjelent a latin-amerikai országok és Magyarország életében: miközben a fővárosok és egy-két nagyváros láttán az ember Párizsban, Bécsben, Barcelonában vagy Madridban érezhette magát, a szegényparaszti vidék a nagybirtok szorításában vergődött, és nélkülözte a kultúrjavakat Tőkéczi László egyenesen a „vidék »ázsiai gyarmatvilágárói«” ír, szembeállítva azt a nagyvárosokkal. Tőkéczi László: A magyar liberalizmusról. In: Tőkéczi László (vál.): Magyar liberalizmus. Bp., 1993., Századvég Kiadó. 523-526.

társadalomba, amelyek a kapitalizmus kialakulásával jöttek létre: a nagypolgárságot, a modern középosztályt és ipari munkásságot.⁵



A szociológiai, társadalomtörténeti elméletek szerint Magyarországon – és egyébként más régiókban, egész Közép- és Kelet-Európában, de hasonló módon Latin-Amerikában is – a kapitalizmus úgy jött létre, hogy a régi, „feudális” eredetű rétegek megmaradtak, tehát egyfajta társadalomszerkezeti torlódás következett be. Sőt, a dualizmus idején és a Horthy-korszakban nagyon sok esetben a régi „feudális” elemek asszimilálták magukhoz kulturálisan

⁵ Erdei Ferenc 1943-as kéziratból előkerült kettősstruktúra-elméletét számosan kritizálják, pl. Gyáni Gábor: Érvék a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall*. 2001/3-4. 221-231.



és mentalitásban a modern társadalom képződményeit, elsősorban persze a háromszög csúcsán. Tehát a nagypolgárság az arisztokrácia életvitelét, exkluzív életmódját tekintette mintának, a középosztály pedig a „dzsentrit”. Ez megnyilvánult a cím- és rangkórságban (pl. számos iparosfamília bárói címet szerzett, ld. a Hatvany család esetét), a párbajozás divatjában (a korban az érettségi mellett a párbajképesség számított az úriemberek közegébe való belépéshez), a kultúrafogyasztás bizonyos mintáiban.

A „kettős társadalom” modellje alkalmazható Latin-Amerikára is (ennek ellenére nem tudjuk, hogy Erdei Ferenc valaha alkalmazta volna a szubkontinens viszonyaira) azzal a különbséggel, hogy a latin-amerikai országokban a társadalmi hierarchiát kiegészítette, illetve átszínezte a történelmi adottság miatt a pigmentológiai, azaz a bőrszín-hierarchia. A szubkontinensre alkalmazva a „tradicionális” társadalom megfeleltethető a spanyol és portugál gyarmatosítók által a 16-17. században kialakított társadalmi rendszernek. Hívhatjuk „gyarmati örökségű” társadalomnak ezt a társadalomszerkezeti elemet, amelybe a bőrszín (fehérek, indiánok, félvérek és feketék között) további választóvonalat jelentett.⁶

⁶ Ennek csúcsán az anyaországi arisztokrácia, majd – a függetlenség kivívását követően – annak eltűnésével a gyarmati kreol (amerikai születésű spanyol) arisztokrácia állt, kiegészülve a klérussal. A sorban a vékony középrétegek (polgárság, értelmiség), majd a társadalom többségét kitevő, többségében földnélküli parasztság következtek. Ez a latin-amerikai tradicionális társadalom tehát teljesen megfeleltethető a magyar társadalomszerkezetnek. Ám azzal a különbséggel, hogy a társadalmi státusz mellett a bőrszín is választóvonalat jelentett a társadalomban, majdnem kasztszerűen: a „fehérek”, azon belül a spanyolországi /portugáliai születésűek álltak a ranglétra tetején, utánuk jöttek az amerikai spanyolok /portugálok (akiket összefoglalóan kreoloknak hívhatunk), majd a „színesek”, az indiánok, legalul pedig a „fekete” rabszolgák, illetve azok leszármazottjai.



„Modern” társadalomnak tekinthetjük Erdei elmélete alapján a függetlenség után kialakult, a kapitalizmushoz kötődő társadalmi rétegeket: a nagypolgárságot, az új – döntően bevándorolt – polgárságot és a munkásságot. Ahogyan Magyarországon, Latin-Amerikában a „modern” társadalmat alkotó rétegek, és így a modernizáció hordozói nagy számban bevándoroltak, idegenek voltak: míg Magyarországon leginkább a zsidóság és a németek, Latin-Amerikában németek, olaszok, franciák, észak-európaiak stb. képviselték a polgárosodást.

A bevándorlók egyik térségben sem oszlottak el egyenletesen: Latin-Amerikában néhány ország (pl. Argentína, Brazília, Uruguay, Peru) vonzotta a bevándorlókat, míg Magyarországon elsősorban az ország egyetlen valódi nagyvárosa, Budapest, valamint néhány kisebb nagyváros (pl. Győr, Kassa, Temesvár), amelyek „olvasztótégellyé” váltak – a háttérterületek távol feküdtek a nagyvárosoktól, s ez növelte gazdasági és társadalmi lemaradásukat. Kialakult egy kettős függőség: a nemzetállam függősége a világgazdaságtól, a belső régiók függősége a fejlettebb, bevándorlókat vonzó „melting pot” jellegű iparosodott központoktól, és – Latin-Amerikában – a tengerparttól. Ez a fajta településszerkezet mai napig megtalálható mindkét régióban, és hozzájárul tartósan a város-vidék törésvonal életben tartásához, amely különösen politikailag átszínezve megnehezíti a politikai kultúra modernizálódását (Magyarország esetében ehhez hozzájön még az



ország krónikus, a trianoni békeszerződés következtében érvényesülő gazdasági és közjogi vízfejűsége).

Magyarországon kialakult egy háromszereplős erőter, amelyben a parasztságot képviselni kívánó, a társadalmat a „népből” megújítani kívánó értelmiség alternatív (és a korban mintatformáló) modernizációs programja szemben állt mind az arisztokráciával, a dzsentrivel, az „úri”, utóbb „keresztény-nemzeti” jelzőt viselő középosztállyal, egyzóval a „tradicionális” társadalom vezető rétegeivel, mind pedig a „modern” társadalmat képviselő liberális, „urbánus” polgársággal, értelmiséggel és „modern” középosztállyal. Hármuk ellentéte a Horthy-korszakban is jelen volt.⁷

Latin-Amerikában az, amit populizmusnak hívtak, szintén a „népből” kívánta megújítani, fölfrissíteni a társadalmat, s egyaránt ellenfele volt a gyarmati örökségű „tradicionális” és a függetlenség kivívását követő „modern” társadalomnak. A latin-amerikai esetben a helyzetet a magyarhoz képest jelentősen bonyolította, hogy nemcsak társadalmi, hatalmi és szociokulturális ellentétről volt szó, hanem a bőrszín kérdéséről is: a latin-amerikai populizmusok az indián-mesztic többségű országokban a fehér, a fekete-mulatt lakosú régiókban a mulatt eliteket kívánták leváltani. Ami logikus volt, minthogy mind a „tradicionális”, mind a „modern” társadalmak vezető rétege számára a világos bőrszín egyet jelentett a magasabb státusszal és a kiváltságok őrzésével („légy fehér” – azaz gazdag, ahogyan a brazil „feketék”

⁷ Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Bp., 2005., Osiris Kiadó. 207.

köszöntötték egymást). Ilyen összefüggés a pigmentológia és a kiváltságok között más régiókban is létezett (az Egyesült Államok déli régiója, India, Dél-Afrika, a gyarmatosított régiók).

Magyarország társadalma esetében ez a pigmentológiai szempont értelemszerűen, a történelem által nyújtott másfajta előfeltételek miatt (pl. gyarmatosítás hiánya), nem jelent meg. Magyarországon – miként Közép- és Kelet-Európa egészében – inkább a nemzetiségi kérdés jelentkezett feszítő, robbantó, destabilizáló és centrifugális tényezőként, ám a nemzetiségi kérdés Magyarországon elsősorban a magyarság mint a Kárpát-medencét kitöltő „egy politikai nemzet” szupremáciáját érő fenyegetésként jelentkezett, nem pedig szorosan vett szociális kérdésként.

A populizmus színre lépése és programja

A parasztság és a munkásság a tradicionális / gyarmati gyökerű és a modern társadalmak alávetettségében éltek. Magyarországon a parasztság (amelynek aránya 1920-ban 60%-ot tett ki, s még 1930-ban is a népesség felét), Latin-Amerikában pedig az indián népesség tette ki a lakosság leghátrányosabb részét.⁸ A 19. század végén olyan értelmiségi csoportok és reformmozgalmak, majd népmozgalmak léptek színre, amelyek meghirdették az „úri” társadalom által elnyomott népesség – itt a parasztság, amott az indián parasztság – felszabadítását.

⁸ Papp István: A magyar népi mozgalom története. Bp., 2012., Jaffa Kiadó. 63.



A latin-amerikai baloldali, később populista, illetve *indigenista* (indiánvédő) mozgalmak kialakulása és előretörése, valamint a magyar népi mozgalom színre lépése értelmezhetetlen az évszázadok óta elnyomott „nép” felszabadításának vágyától. Ezek a mozgalmak mintatformálók voltak, elvetették az egyoldalú Európa / Nyugat-követést, szemben álltak a világpiactól való gazdasági, Európától való kulturális és Egyesült Államoktól való politikai függés mintakövető Szentháromságával. A populista, indigenista pártok és mozgalmak a magyar népi (utóbb, a Kádár-rendszerben „népi-nemzeti”) mozgalommal állíthatók párhuzamba. Elvetették mind a kapitalista, mind a későbbi szocialista mintakövetést. Ugyanakkor a szocializmus szövetségesük is volt a mintakövető kapitalizmus elleni harcukban.

A parasztságot mind a magyar népiek, mind a latin-amerikai populisták hajlamosak voltak idealizálni, mint amelyik lényegénél fogva szemben áll a kettős társadalom felsőbb rétegeivel szemben. Ahogyan Gyáni Gábor interpretálja Erdeit: „egyedül talán csak a parasztság képez szerinte [ti. Erdei – P.Á. megjegyzése] valódi ellensúlyt, éppen mivel e népes társadalmi csoport túlnyomórészt még ekkor is a szokásszerűség világában él; ezért is nevezi a parasztságot rendnek.”⁹ A parasztságot mint ellensúlyt aztán Közép- és Kelet-Európában a szocialista időszakban az ipari munkásság ellensúly-szerepe váltotta föl.

A munkásságot megszervező szocialista, később kommunista pártok negyedik szereplőként léptek a színpadra mind a magyar, mind

⁹ Gyáni: i.m. 223.



a latin-amerikai politikai térben. Lényegében azonban a munkásság egyik térségben sem volt képes betölteni azt a missziós szerepet, amelyet a „népi” mozgalmak a parasztság számára kijelöltek. Egyrészt a történelmi sajátosságokból, az ipari forradalom és a kapitalizmus megkésett kialakulásából fakadóan magának az ipari munkásságnak a száma alacsony volt ezekben a társadalmakban.¹⁰

Másrészt a munkásság betagozódott a „modern” társadalomba, ezzel a „népi” mozgalmak számára maga is idegenné vált, amit tetézett a két régióban jelenlévő város-vidék ellentét. S végül magának a munkásságnak legképzettebb része, a szakmunkásság szintén döntően bevándoroltakból állt, Magyarországon németekből, csehekből, morvák, lengyelekből stb., Latin-Amerikában nyugat-, dél- és észak-európaiakból. Ezért a szocialista, kommunista pártok részben nem voltak képesek önmagukban megdönteni a kapitalista rendszert, részben maguk is akkor voltak sikeresek, amikor a populista program, azaz az érzelmi és szociális úrellenesség és a történelmi hagyományok javára engedményeket tettek, s az eredeti marxista elképzeléseket (amelyek Nyugat-Európa iparilag fejlett társadalmaira dolgoztak ki) háttérbe tolták.

Latin-Amerikában a szocialista program éppolyan mintakövető volt, mint az „első út”, a kapitalizmus útja, ezért nem a szocialisták, hanem az ún. populisták törtek előre. A populizmusnak Margaret Canovan alapján két alapsémáját különböztethetjük meg: az agrár- és

¹⁰ Romsics: i.m. 63.



a politikai populizmust. A politikai populisták ideológia szerint részben nemzeti populisták voltak, részben demokratikus populisták, attól függően, ideológiájuk melyik elemére helyezték a hangsúlyt. Később a demokratikus populizmusból külön baloldali populizmus szakadt ki, és idővel önállósodott.

Idővel a populista mozgalmaknak kialakult egy jobboldali ága, amelyet Argentínában Juan Domingo Perón és felesége, Eva, Brazíliában pedig Getúlio Vargas képviselt. A jobboldali populizmus a középrétegekre támaszkodott, és a nemzeti érdeket helyezte előtérbe, nem egyszerűen a társadalmi igazságosságot. Ellentétben a baloldali populizmusokkal, a jobboldaliak nem látták szükségszerűen konfliktusosnak a munkaadók és munkáltatók viszonyát, a konfliktust áthidalhatónak látták a korporativista állam révén. Míg a baloldali populizmusok a társadalom és a szegények érdekét, a jobboldaliak az állami és nemzeti érdeket képviselték. Közös többszörös a gazdasági program: az importhelyettesítés és az etatizmus.

A latin-amerikai populista (akár baloldali, akár demokratikus, akár nemzeti populista) és a közép- és kelet-európai államszocialista rendszerek egyaránt végrehajtottak modernizációs és emancipációs programokat, ebben állt történelmi jelentőségük. A rendies, kasztosodott társadalomszerkezet feltörése, a népoktatás és népegészségügy biztosítása, a munkásjogok törvénybe iktatása, a társadalombiztosítás alapjainak lerakása stb. mind kézzelfogható eredményük volt.

A populizmusok mindegyik változatát és a közép- és kelet-európai szocializmusokat is az jellemezte, hogy mintaformálók kívántak lenni. Nem a Nyugat által kínált hagyományos utat („kapitalizmus”) kívánták követni, a populisták – a nemzeti populista Juan Peróntól a demokratikus populista guatemalai Juan Jacobo Árbenzen és a nicaraguai sandinistákon át a baloldali populistává váló Fidel Castróig – még csak nem is egyszerűen a „második utat” (szocializmus), hanem valami mást, ami szerintük jobban megfelel a régió lelkiségének, karakterének.

A gazdaság és a külső erőter

Mind Latin-Amerika független államai, mind az Osztrák-Magyar Monarchia elérték bizonyos fejlődést gazdasági téren. A magyar és latin-amerikai (mediterrán) politikai gondolkodásban meglévő „felzárkózás-lemaradás” paradigma szerint azonban a több évszázados „lemaradást” nem voltak képesek tartósan, hosszú távon behozni, sem a felvilágosult abszolútizmus (Pombal márki Portugáliában, Aranda gróf Spanyolországban) programja, sem a liberalizmus révén. Míg Nyugat-Európa a 17-18. században gazdasági és társadalmi tekintetben az élre tört, és a világgazdaság centrumává vált, a két régió fejlődése mindinkább Nyugat-Európától vált függővé, s ez a hatalmi helyzet a 19. században konzerválódott.

Immanuel Wallerstein világrendszer-elméletét alapul véve Latin-Amerika a kora újkorban *periféria* lett (azaz a gyarmatosítás révén

elvesztette politikai és gazdasági önállóságát), míg Magyarország, és az őt körülvevő Kelet-Európa pedig félperiféria, vagyis olyan terület, amely a világgazdasági rendszerben megőrizte politikai önállóságát, de gazdasági önállóságát nem volt képes megtartani (Magyarország esetében a 16. század a politikai önállóság elvesztését is magával hozta az ország három részre szakítottsága következtében).

A 19. századi fejlődéssel látszólag a két régió „előrébb lépett” a világgazdasági rendszerben. A függetlenség kivívását követően Latin-Amerika félperifériás fejlődésű régió lett, kiszolgáltatva az angol és amerikai tőke behatolásának. A nemzeti demokratikus erők úgy látták, hogy Spanyolország rabigáját Anglia „pénzigája” váltotta föl, vagyis a szubkontinens mindinkább függővé vált Anglia befolyásától. Ahogyan Wittmann Tibor történész írta, „az angol tőke gyors ütemben vetette alá a gyarmati, félgyarmati és a független, de fejletlen országok gazdasági életét.”¹¹ Chilében például 20 év alatt (1850-1870 között) Nagy-Britannia részesedése az importból 35%-ról 45%-ra növekedett.¹² Később természetesen az Egyesült Államok vonta mindinkább gazdasági függőségbe Latin-Amerikát az ún. „dollárimperializmus” révén.

A függőség és a lemaradás tudata, valamint az igény a fölzárkózásra, utóbbi nemzeti programként való megfogalmazása együtt járt a „nyugatosító”, azaz a Nyugatot / Északot (Nyugat-Európát, Észak-Amerikát) utolérni kívánó politikai nekirugaszkodásokkal,

¹¹ Wittmann Tibor: Latin-Amerika története. Bp., 1971., Gondolat Kiadó. 246.

¹² Uo. 246.



amelyeket időről időre visszaesések követtek. A mintakövető irányzatok egy az egyben követni kívánták a fejlett mintát jelentő Nyugatot (Északot), és úgy vélték, hogy a 19. századi tudományos módszertan, a pozitivizmus révén áthidalhatók lesznek a különbségek.

Ezek az irányzatok a nyugatosodást nem tartották letudottnak a gazdasági növekedéssel vagy a világrendbe való beilleszkedéssel: a demokráciát, annak is – éppen aktuális – nyugatos változatát tekintették mintaértékűnek. Mint a bevezetőben idézett Echeverría szavai nyíltan is utalnak rá: *hagyományváltást* kívántak. Nem egyszerű politikai rendszerváltást, hanem a „rossz” hagyományok felszámolását (lehetőleg a politikai nevelés útján, nem erőszakkal). Sem a magyar polgári radikálisok, az 1918-as októbristák, majd a 90-es évekbeli liberálisok, sem a latin-amerikai pozitivisták nem számoltak azzal, hogy lehetséges volna *mintát követni kerülő úton, a mintaformálás révén is* – vagyis a nyugati fejlődést egy nem nyugatos politikai és kulturális modell révén utolérni. Lényegében a korábban említett latin-amerikai populizmusok – Juan Perón, Juan Jacobo Árbenz, Fidel Castro és társaik – erre az utóbbira nyújtanak példát.

Jól tesszük hát, ha megfogadjuk, hogy egy rendszerváltozásban a külső mintának, a külső erőtérek nagy szerepet tulajdonítunk, és nem kívánjuk önmagából, az adott társadalomból, vagy pláne a pártokból, politikusok ambícióiból megismerni az eseményeket. A külső erőtérhez való alkalmazkodás kulcselem a nekilendülő mintakövető és mintaformáló folyamatok értelmezésében, egészen a 2000-es évekig.

Magyarország és Latin-Amerika számára egyaránt viszonyítási pont a fejlett(ebb) Nyugat / Észak (Nyugat-Európa, Észak-Amerika), amely mintakövetésre és a mintaformálásra egyaránt sarkallhat.¹³

A mintakövetés legsikeresebben a gazdaság révén valósítható meg. Egy fejletlen térség gyors növekedési pályát futhat be, ha adaptálja a fejlettek technológiáját, és igyekszik bekapcsolódni a világgazdaságba – csak hogy eközben a fejlettek is növekednek, vagyis hiába tűnik gyorsnak a fejletlenek növekedése egy periódusban, a távolság mindig egyforma nagy lesz. Magyarországon a kiegyezés utáni gazdasági fejlődés számos vonatkozásban biztosította a centrumországokhoz való fölzárkózást, ám az ország a szociális problémákat (paraszt- vagy földkérdés, munkáskérdés) egyre súlyosbodó teherként cipelte.¹⁴ A „közjogi kérdés”, azaz a Bécshez való felemás, őszintétlen viszony a politikai elit jelentős – főleg liberális – része elől eltakarta a mélyebb, társadalomszerkezeti és társadalmi problémákat, amelyeket az előző fejezetben ismertettünk. Latin-Amerikában hasonló volt a helyzet: a régió gazdasági fellendülést elérő államai sem voltak képesek kivergődni az öröklött félgymarmati állapotokból.

A modernizálódó populista rezsimek törekedtek arra, hogy oldják a régió függését a centrumországoktól. Latin-Amerikában a populista

¹³ Uo. 113.

¹⁴ Romsics Ignác cáfolta Paul Bairoch és Katus László adatai alapján, hogy a dualizmus idején Magyarország „a legjobb úton haladt az európai élbolyhoz [ti. a legfejlettebb államokhoz – P. Á. megjegyzése] útján”, mert „ugyanezen idő alatt az élboly és középmezőny is haladt.” Romsics Ignác: Magyarország XX. századi története. Bp., 2010., Osiris Kiadó. 40.

rezsimek (Perón Argentínája, Getúlio Vargas Brazíliája, Fidel Castro Kubája és az Intézményes Forradalmi Párt uralma Mexikóban) az 1930-1950-es években megvalósítottak egyfajta modernizációs és emancipációs programot: államosításokkal és importhelyettesítő iparfejlesztésekkel csökkentették a függőséget a Nyugattól (értve ezen Nyugat-Európát és Észak-Amerikát), növelték a lakosság iskolázottsági szintjét, és igyekeztek háttérbe szorítani a mezőgazdasági érdekeket képviselő földbirtokos oligarchiát.¹⁵ Mindebben érthetően nem támaszkodtak – nem támaszkodhattak – a liberális elméletre. Azt félretolva a tervezést és az állami irányítást valósították meg, ami jobban megfelelt céljuknak, az alternatív modernizálás programjának.

Perón, Vargas, Castro nem a mintakövetést választották, hanem igyekeztek saját modelljük alapján egy új mintát nyújtani, mintegy receptként ajánlva azt más „harmadik világbeli” országok számára. Nem fogadták el a meglévő adottságokat, a világpiac és világpolitika által Latin-Amerikára kirótt szerepet, hanem voluntarista módon, a rendelkezésre álló erőforrások átcsoportosításával és extenzív fejlesztésekkel, beruházásokkal törekedtek kialakítani egy olyan modellt, amely önmagában képes megállni a lábán. Mára elmondhatjuk, hogy ezek a kísérletek lényegében kudarcot vallottak, ám még a 2000-es években is visszatértek az akkori latin-amerikai „vörös” hullám keretében.

¹⁵ Andere Ádám: Latin-Amerika országai. In: Németh István (szerk.): 20. századi egyetemes történet. Európán kívüli országok. Bp, 2005., Osiris Kiadó. 137., 159.



A latin-amerikai populista modellek (perónizmus, Getúlio Vargas *Estado Novo*-ja) és a közép- és kelet-európai szocialista rendszerek nagyon hasonlóak voltak abban a tekintetben, hogy a *Nyugathoz* képest határozták meg magukat (Nyugat alatt leggyakrabban Nyugat- és Észak-Európát, valamint Észak-Amerikát értve). Míg a régi latifundista (nagybirtokos) rezsimiek mintakövető rendszerek voltak, azaz teljesen elfogadták helyüket a világgazdaságban és világpolitikában, a populista és szocialista rendszerek mintaformálók kívántak lenni.

Míg a szocialista rendszer évtizedeken keresztül fennmaradt Közép- és Kelet-Európában, Latin-Amerikában a populista rendszerek – Kuba kivételével – előbb-utóbb megbuktak (tulajdonképpen a maga módján a kubai is megbukott, hiszen Castro 1961-től kommunista fordulatot hajtott végre, szakítva a két évvel korábbi önmagával, de eszméjében a populista tartalom – vörösre festve – megmaradt). A nemzeti demokratikus, a populista és szocialista, kommunista irányzatokkal, valamint egyszerű rétegvédő (paraszti, indián stb.) mozgalmakkal szemben a „jobboldal” is belendült, kihasználva azt, hogy az Egyesült Államok a geopolitika és kontinentális biztonság jegyében a hidegháború éveiben nem tűrte el a status quo megváltozását. Ez a jobboldal azonban nem akart mintaformáló lenni, mint a Perón- és Vargas-féle jobboldali populizmusok, hanem mintakövető, és ezen belül nem a régi pártokra, hanem a földbirtokosokra és a hadseregre támaszkodott, vagyis azokra a



rétegekre, amelyek számára nagyon is megfelelt az Egyesült Államoktól való függőség a hidegháború idejében.

Az 1950-70-es években az inga drasztikusan kilengett „jobbra”, vagyis inkább „szélre”, és sok országban katonai diktatúrák alakultak, míg Közép-Amerikában, amely hagyományosan közelebb fekszik az Egyesült Államok érdekszférájához, a régi oligarchia uralma maradt fenn. Innentől kezdve ideológiailag Latin-Amerika és Közép- és Kelet-Európa fejlődése eltérő úton haladt az 1980-as évek végéig. Gazdaságilag is eltérően alakultak az utak, hiszen míg a szocialista közép- és kelet-európai rendszerekben a tervezés, a katonai diktatúrákban a szabad piac érvényesült (ennek legbrutálisabb példája volt az 1970-80-as évekbeli Chile és Argentína).

A populista rezsimek – a Moszkva ernyője alá vonult, vörösre festett kubai kivételével – elbuktak, és az 1970-es évekre majdnem mindenütt katonai kormányok alakultak ki. Ezeket a katonai rezsimeket – amelyek közül a chilei Pinochet-rezsim vagy az argentin junta a legismertebb – szokás „függő és elmaradott fasizmusoknak” vagy „neofasizmusoknak” nevezni. Gazdaságpolitikájuk pragmatikus módon az amerikai tőke és a multinacionális cégek érdekeinek maximális kiszolgálására irányult. Minden „tervezésben” a populista, szocialista és kommunista veszélyt szimatolták.

Az 1980-as években a latin-amerikai katonai diktatúrák és a közép- és kelet-európai szovjet típusú államszocialista rendszerek elbuktak, és a két térség előtt megnyílt a lehetőség a felzárkózáshoz.



Mindezek alapján Latin-Amerika sorsát illetően a mintakövető és mintaformáló rendszereket a következőképpen vizualizálhatjuk:

Mintakövető rendszerek (az USA- és Európa- függőséghez alkalmazkodás)			Mintaformáló rendszerek (az USA- és Európa-függőség felszámolása)		
szélsőjobboldal	jobboldal	centrum	populizmusok		klasszikus baloldal
földesúri konzervatívok, katonai diktatúrák, "függő és elmaradott fasizmusok" (Somoza, Pinochet, argentin katonai junta stb.)	modern konzervatívok, keresztény - demokraták	klasszikus liberálisok, pozitivisták (akik lényegében a magyar polgári radikálisok-nak felelnek meg)	nemzeti jobboldali populizmusok (Perón, Vargas)	nemzeti demokratikus és baloldali populizmusok (mexikói Intézményes Forradalmi Párt, Castro, sandinisták), parasztmozgalmak	hagyományos szocialista, kommunista pártok (egyúttal mintakövetők is, ld. Szovjetunió függőségi viszonya)
			indigenisták, etnikai alapú nemzETFelfogás		



Politikai átmenetek a hidegháború idején

Ahogy Anderle Ádám történész írta, „a második világháború után Latin-Amerika helyzetét a két szuperhatalom, a Szovjetunió és az Egyesült Államok rivalizálása határozta meg. Latin-Amerika, valamint Közép- és Kelet-Európa politikai helyzete ekkor sok hasonlóságot mutatott.”¹⁶ Anderle az alábbi tényezőkben látta a hasonlóságot: a két szuperhatalom által kialakított befolyási övezetek, a II. világháború utáni demokratikus népmozgalmak kialakulása, valamint a politikai élet három pólusán (a közeli szuperhatalom, a nemzeti reformista demokratikus erők és a kommunista párt) alapuló közélet. Ehhez hozzátehetünk még egy-két ténytet.

Hasonlóság a verseny a nemzeti demokratikus, populista és a kommunista erők között (populizmus alatt nem a mai médiapolitológiai, zsurnalisztikai jelentést értjük, hanem az eredeti agrárpopulizmust, amely Latin-Amerikában a földreformot és a nép – *populus* – képviselését tűzte zászlajára). Magyarországon az 1945 után legnagyobb ellenzéki erővé váló Független Kisgazdapárt és a Magyar Kommunista Párt rivalizálása tükrözte a tengerentúli nemzeti demokratikus, populista pártok és a kommunista pártok küzdelmét, illetve közös harcukat a latifundista oligarchia ellen.

Természetesen akadnak különbségek is a két régió között. Míg az 1945-ös földreformmal, de már magával a szovjet katonai győzelemmel

¹⁶ Anderle: i.m. 142.

a földbirtokos oligarchia elvesztette korábbi hatalmát Közép- és Kelet-Európában, addig Latin-Amerikában az oligarchia hatalma és politikai súlya fönnmaradt.

Anderle konklúziója szerint a hidegháború „nagy vesztese a nemzeti demokratikus reformista erők, a populista pártok lettek.” A hidegháború folyamatában az Egyesült Államok nem a belső ellenzéket képviselő nemzeti demokratikus, vagy éppen populista pártokat favorizálta, ami nem csoda, hiszen ezek a pártok élesen kritizálták az amerikai tőkés érdekeknek való kiszolgáltatottságot és félgymarmati függést. „Az új észak-amerikai világstratégiához Latin-Amerika engedelmes szavazógépezetként, nyersanyagbázisként és iparcikkek felvevőpiacaként, valamint katonai segéderőként egyaránt nélkülözhetetlen volt.”¹⁷ Az Egyesült Államok vezetésével létrejött Amerikai Államok Szervezete (1948) az amerikai kontinens védelmének céljával alakult meg, de fő küldetésévé később az észak-amerikai érdekeket fenyegető hatalomváltások megakadályozása lett.

Sajátos párhuzam figyelhető meg az észak-amerikai és szovjet politika reakciója között. Közép- és Kelet-Európában a sztálinista rendszerek kialakulását követően a Szovjetunió drasztikusan elnyomta az ellenzéki megmozdulásokat (ld. Kelet-Berlin, 1953, Poznan, 1956, Magyarország, 1956), és ugyanez figyelhető meg az Egyesült Államok részéről Latin-Amerikában az ottani ellenzékkel szemben. A két szuperhatalom nem feltétlenül bízta a „rendcsinálást” helyi csatlósaira,

¹⁷ Uo. 143.



olykor közvetlenül vállalták a „piszkos munkát”. Guatemalában az amerikai erők segítettek megdönteni 1954-ben Juan Jacobo Árbenz kormányát, elejét véve a „nemzeti forradalomnak”, amely megkísérelte az egészségtelen agrárviszonyok megváltoztatását és a társadalombiztosítás kiépítését, valamint az indiánok védelmét.¹⁸ Az Egyesült Államok megmentette az elmaradottságot és igazságtalanságot bebetonozó földesúri oligarchiát minden alkalommal, amikor egy ellenzéki erő fenyegetést jelentett. A Szovjetunió ugyanígy föllépett saját érdekszférájában, gondoljunk a magyar 1956-ra.

1956 végére mind Latin-Amerikában, mind Kelet-Európában sikerült elnyomni az ellenzéki mozgalmakat. Véletlen egybeesés, hogy 1956 szeptemberében az USA által támogatott nicaraugai Somoza-rezim fejét, Anastasio Somozá-t meggyilkolták, mire az utód, Luis Somoza Nemzeti Gárdája tisztogatásba kezdett, egy hónappal később pedig Budapesten tört ki antisztálinista nemzeti forradalom és szabadságharc. Sem az antiszomozista, sem az antisztálinista és antirákosista szabadságküzdelem nem vezetett sikerre. A két szuperhatalom leosztotta a lapokat, és ebben a kis államoknak nem volt választás, csak a politikai-katonai elköteleződés, eszmei alárendelődés és egyoldalú gazdasági függés egyik vagy másik fél felé. Közép- és Kelet-Európát illetően a kommunista pártok hatalmi monopóliuma egyértelmű volt.

¹⁸ Anderle Ádám: Latin-Amerika története. Bp., 1998., Pannonica Kiadó. 155.

Latin-Amerikában egy másfajta hatalmi struktúra alakult ki. Itt nem is annyira a jobboldali pártok, mint inkább a hadsereg tisztikara alkotta az Egyesült Államok szövetségesét, ahogyan korábban mondtuk. Az Egyesült Államok a hagyományosan nacionalista érzelmű tisztikarra és egyszemélyi diktatúrákra alapozta kontinentális hatalmának biztosítását, gyakorlatilag az 1980-as évek végéig.

Szuperhatalmak árnyékában

A két szuperhatalmi tömb érdekszférájába vont régió között találhatunk közös vonásokat ebben az időszakban, vagyis a hidegháború kései éveiben is. Mind a közép- és kelet-európai, mind a latin-amerikai térben a kisállami nacionalizmusok virulenciája fennmaradt. Az aktuális szuperhatalom az „oszd meg és uralkodj” ősi elve alapján könnyedén ki tudta játszani a kisállami nacionalizmusokat egymással szemben. Annál is könnyebben következett ez be, mert a nacionalizmusok mindkét térségben elsősorban egymással szemben fogalmazódtak meg. Bár Latin-Amerikában az „északi kolosszus”, az Egyesült Államok, Közép- és Kelet-Európában előbb a „Nyugat” (értve ezen főleg Németországot) és Oroszország, végül a Szovjetunió volt a félelem és csodálat kettős érzésének tárgya. Ám 1945 után a két szuperhatalom dominanciájához a saját „térfelükön” nem férhetett kétség, és ez a hatalmi pozícióban lévők kritikáját visszafogásra készítette.

Kulturálisan a Szovjetunió sohasem volt képes „domesztikálni”, azaz uralma alá hajtani az általa megszállt országokat:



nem volt képes izgatóvá, kíváncssá tenni magát. Varsó, Budapest, Prága, Bukarest polgárai számára mindvégig a „vasfüggönyön” túli világ, Párizs, London, s egyre inkább „Amerika”, Hollywood jelentette a kulturális viszonyítási pontot. Latin-Amerikában az „amerikai kultúra” presztízse felemás volt: bár az értelmiség mindig ostromozta az „amerikai tömegkultúrát”, mint afféle barbárságot, a fogyasztói társadalom hulladékát, az amerikai magas irodalom értékét elismerték. Politikai kultúra tekintetében Latin-Amerikát egy közösségelvűbb, a közösséggel jobban együttérző, kevésbé individualista szellemű régióként szemlélték, miközben tisztelték az észak-amerikai demokráciát és intézményeit. Vagyis a tömegkultúrát megvetették, a magas és politikai kultúrát respektálták.

Latin-Amerikában a tisztelet és megvetés egyszerre érvényesült tehát az újragyarmatosító superhatalom iránt. Közép- és Kelet-Európában a helyzet egyszerűbb volt: a csehszlovák, lengyel, magyar, román polgárok (gyakran a magas rangú párttagok is) nem becsülték a „szovjet” kultúrát, sőt gyakran az orosz népet és kultúrát is alsóbbrendűnek ítélték meg (tegyük hozzá: igazságtalanul), történelmi okból – ez különösen Lengyelországban okozott állandó feszültséget. Összegezve tehát: kulturálisan a Nyugat jelentette a mércét a közép- és kelet-európai államok és népek számára, bármilyen igazságtalan és méltánytalan ez az orosz néppel és kultúrával, vagy akár a szovjet magas kultúrával (film, zene) szemben. De – sajnos – ez vitathatatlanul így volt: *a magyarok, lengyelek, csehszlovákok, románok nem akartak*

a szovjet-orosz „megszállókra” hasonlítani. A Nyugathoz mérték magukat.¹⁹ Mondhatni: kulturálisan „mintakövetők” akartak lenni. Ez a kulturális Nyugathoz tartozás persze nem jelentette egyszersmind a nyugati kapitalizmus lényeges vonásainak elfogadását, vagyis nem jelentett szakítást a szocialista rendszerek gazdaságpolitikájával, az állami redistribúció magas fokával.

Mindeközben a Szovjetunió nyíltan, politikai eszközökkel, az Egyesült Államok gazdasági eszközzel zsákmányolta ki csatlósait. Kétségtelen tény viszont, hogy az amerikai vezetés felismerte a szükségességét annak, hogy gazdasági segítségnyújtás révén elmélyítse népszerűségét. A Kennedy-kormány által meghirdetett Szövetség a haladásért program megjelölte célként a társadalmi igazságosságot a latin-amerikai rendszerekben, afféle kontinentális Marshall-segélyként tíz év alatt 9,4 milliárd dollár jutott a szubkontinens országainak. Bár ez elmaradt a tervektől (20 milliárd dollár), ám jelezte, hogy az Egyesült Államok felelősséget érez, és egyúttal törekszik a kubaihoz hasonló kommunista fordulat megakadályozására (sajnálatos módon az 1990-es években ehelyett az ígéretes program helyett a neoliberális receptet, a sokkterápiát ajánlották a latin-amerikai országoknak).²⁰

Ami a gazdaságot illeti, a közép- és kelet-európai társadalmak vajmi keveset érzékeltek a „vasfüggönyön” túli gazdasági

¹⁹ Erről a témáról ld. Lánczi Tamás: *Harc a szuverenitásért. Kommentár.* 2019/3. 111.

²⁰ Anderle: i.m. 157.



folyamatokról. A rendszerváltozás pillanatában a „jóléti államot”, az osztrák, nyugatnémet, skandináv szociális piacgazdaságot tekintették mintának, s ezeket akarták követni, lehetőleg azonnal – nem véve figyelembe az oda vezető út nehézségeit. Valójában a közép- és kelet-európai társadalmak az 1989-90-es rendszerváltozások idején kevés ismerettel rendelkeztek a nyugati piacgazdaságról. Az 1950-60-as évek jóléti fordulata (Konrad Adenauer, Ludwig Erhard, Bruno Kreisky stb.) és az 1980-as évek neoliberais fordulata (Ronald Reagan, Margaret Thatcher, Helmut Kohl) nélkülük zajlott le. (Mindazonáltal nyugati filmelményeik és – a kiválasztott keveseknek – utazásaik alapján a piacgazdaság harmonikus, tömeges jólétet teremtő korszaka jelentett mintát, és amikor ezt nem sikerült azonnal megvalósítani, sokan csalódással fordultak el az új politikai rendszertől).

Latin-Amerikában a helyzet másként alakult: míg a szocialista rendszerekben felülről kikényszerített egyenlőség uralkodott, a szubkontinensen a társadalmak – Kubát kivéve – nagyon egyenlőtlen viszonyok között éltek. Nem pusztán jövedelmi egyenlőtlenségről van szó, hanem a műveltségi, kulturális javakhoz, az egészséges vízhez és élelemhez való hozzáférés egyenlőtlen esélyeiről. Ehhez járult egy olyan probléma, amelyet Közép- és Kelet-Európa konkrét és tömeges formájában nem ismert: a „faji” egyenlőtlenség (pl. Bolíviában, Peruban, Közép-Amerika kis államaiban az indiánokkal, Braziliában az afrobrazil, Dominikán a fekete kisebbséggel szemben).



Ismét visszatérünk tehát a pigmenológiai hierarchia és a kiváltságos helyzet közötti összefüggéshez.

Ne feledjük el, hogy az 1944-48 közötti időszakban olyan államok, mint Magyarország és Lengyelország a háborús pusztítás és a kitelepítések következtében gyakorlatilag egynemzetiségű államokká váltak, míg más, több nemzet által lakott országban (Csehszlovákia, Románia) a fönnálló kommunista rendszerek lefojtották a kisebbségi kérdés rendezését. Ténylegesen a szocialista rendszerek törekedtek a más bőrszínű kisebbségek (ez a térségben leginkább a romákat jelentette) szociális és állampolgári integrációjára (még ha a diszkrimináció finom formái – például az oktatásban, a bérezésben és a lakásviszonyok terén – fönn is maradtak). A szocialista rendszerek magukat deklaráltnak antirasszistának nevezték, ami részben kényszer volt (a Szovjetunió mégiscsak az antifasiszta harc éllovasa volt), és egyúttal magában foglalta a kritikát az Egyesült Államokban létező szegregációval, vagy az ugyancsak „nyugati” dél-afrikai apartheid-rendszerrel szemben (az „Amerikában verik a négereket” mondás kifejezte a kritikát).

Olyanra, hogy egy szocialista rendszer a saját állampolgárait másodrendűként kezelje, volt példa (pl. Ceausescu Romániájában a magyar kisebbséget, Bulgáriában a török kisebbséget), még a szándékos elszegényítésre is (ld. erdélyi falurombolás), de tömeges katonai irtóhadjáratra, mint amit Guatemalában vagy Bolíviában folytatott a hatalom az indián kisebbség ellen, nem (utalhatunk a



guatemalai jobboldali kormányok által a maja indián lakosság ellen folytatott ún. „csendes holokausztra” 1960-1983 között). Ez már csak a II. világháború friss tapasztalata miatt is elképzelhetetlen volt, nem beszélve arról, hogy a Szovjetunió – a maga erőszakos módján – éppúgy lefojtotta az etnikai, kisállami nacionalizmusokat, mint ahogyan az Egyesült Államok tette – puha és erőszakos eszközök vegyítésével – a saját érdekszférájában (de utóbbi szuperhatalom csak az államok közötti konfliktusokat fojtotta le, a kisebbségekkel szembeni hadjáratokat csatlósai belügyének tekintette - ezért folyhatott a népiirtás Guatemalában és egy sor más országban, az USA szeme láttára).

Ráadásul a közép- és kelet-európai rendszerekben a kisebbség-ellenes érzelmek mindig a kommunista pártok ún. „nemzeti” fordulatához kötődtek, a kisebbségek elleni hangulatkeltés a nacionalizmus jele volt, egyúttal a társadalomban fölgyülemlett feszültség levezetésére szolgált (pl. Lengyelországban Moczar tábornok ún. „anticionista” kampánya a zsidóság ellen 1968-ban, Ceausescu „homogenizációs” programja, a Husák-rendszer erősödő magyarellenessége Csehszlovákiában). Mondhatni, a két régió különbsége az 1949 utáni korszakban, hogy az őslakos kisebbségek elleni verbális vagy szó szerinti fizikai hadjárat ekkoriban, az államszocialista rendszerekben a hatalom válságaiból fakadt, Latin-Amerikában viszont állandó – és rendszereken átívelő – praxis volt.



Az Egyesült Államok számára geopolitikai érdek volt a katonai diktatúrák fönntartása. Egyrészt ezek a rendszerek – mivel vezetőik katonák voltak, nem „okoskodó”, jogászokdó politikusok – sokkal készségesebbek voltak pragmatikus alapon elfogadni az Egyesült Államok fölényét. Az amerikai haditechnika jobban imponált a katonatiszteknek, mint a civil politikusoknak. Mivel nem értettek a gazdasághoz, a multinacionális cégek legszemérmetlenebb lépését sem tették szóvá. A katonatiszti klikk szemben állt a populista politikával, amely félretolta a hadsereget, a „kommunizmust” pedig magától értetődően gyűlölték, hiszen azt a gyengeséggel és a fölfordulással azonosították. Végül szempont volt az is, hogy mivel a latin-amerikai kisállami nacionalizmusok elsősorban egymással szemben fogalmazódtak meg, a katonai diktatúrák az erőskező vezetés jelszavával és a katonai erő látványosságának biztosításával kanalizálták, biztonságos, kiszámítható mederbe terelték a nacionalista érzelmeket.

A katonai diktatúrákkal szemben gerillamozgalmak léptek színre az 1970-es években (pl. a Népi Felszabadítási Hadsereg Argentínában, a Túpac Amaru Forradalmi Mozgalom és az utóbb közönséges terrorszervezetté züllött Fényes Ösvény Peruban, a Túpac Katari Mozgalom Bolíviában, az Április 19-e Mozgalom Kolumbiában stb.). Itt rögtön megjegyezhető, hogy ebben az időben hasonló fegyveres ellenállás nem volt Közép- és Kelet-Európában. Az ellenállás több rétegre bontható, amelyben a *katonai* csak egy elem,



a *politikai és kulturális* ellenállás mellett. A Földalatti Lengyel Hadsereghez és a román Avram Iancu Hajdúihoz hasonló paramilitáris szervezeteket az 1950-es évekre felszámolták, a hősie baltikumi ellenállás, amely a leghosszabb ideig tartott, a 70-es években ér véget. De a sors véletlene, hogy a *politikai* ellenállás az 1950-es évek óta először az 1970-es években erősödött föl (ebben az évtizedben alakult meg a moszkvai Helsinki Csoport, a csehszlovák Charta 77, ekkor bontott zászlót a magyarországi „demokratikus” ellenzék és a „népi-nemzeti” ellenzék, az ukrán, albán, horvát nemzeti ellenzékiesség is ekkor erősödött meg stb.).

A kulturális ellenállás pedig az államszocialista, szovjetizált világgal szemben 1948 – bizonyos területeken 1945 – óta folyamatosan tartott. Fontos kiemelni a latin-amerikai egyházak kiállását a diktatúrákkal szemben, ami párhuzamba állítható a lengyel katolikus egyház diktatúraellenességével. Az egyházak támogatást nyújtottak az ellenzéknek a latin-amerikai katonai diktatúrák és a lengyel rendszer elleni küzdelmükben (a magyar egyházakat azonban a Kádár-rendszer sikeresen integrálta, ugyanakkor a Bulányi György vezette Bokor katolikus bázisközösség képviselte az egyházi-civil ellenállást).

Miért éppen a hetvenes években erősödött föl az ellenállás, tehetjük fel a kérdést. Ez elvezet bennünket ahhoz a szemléleti problémához, hogy hajlamosak vagyunk a rendszerváltozás tényét egy vagy két dátumra (1989-1990) redukálni, és úgy képzelni, hogy minden egyetlen szuperhatalmi vezető döntésével (Gorbacsov) következett



be. Valójában egy rendszer összeomlása hosszabb folyamat, és az azt megelőző általában a csúcspontot látják. Ám minden történelmi esemény visszautal egy régebbi kiindulópontra. A nyolcvanas évek válsága nem érthető meg a hetvenes évekbeli „előkészítés” nélkül.

A hosszú nyolcvanas évek (1979-1991) felé

Mi okozta a latin-amerikai katonai diktatúrák és az államszocialista rendszerek elhúzódó válságát? Több okot lehet említeni:

1. Először, a gazdaság átalakulása nem tette lehetővé ezeknek a diktatórikus rendszereknek a hosszú ideig történő menedzselését és fönntartását. Az 1973-as és 1979-es olajválságok nyomán az enegiahordozók árai emelkedtek, amelyek súlyosan érintették a félperifériához tartozó országcsoportokat. Mind Latin-Amerika, mind Közép- és Kelet-Európa vesztese lett a folyamatnak.
2. Jimmy Carter elnökké választásával új szelek fújdogáltak a Fehér Házban. Carter meghirdette az emberi jogokra alapuló politikáját, amelynek értelmében az adott országokban működő amerikai nagykövetségek feladatává tették az emberi jogok monitorozását. Az államszocialista rendszerek aláírták a Helsinkii Záróokmányt, amelynek ún. „harmadik kosarának” elfogadásával vállalták az eszmék szabad áramlásának és az emberi jogok tiszteletben tartásának biztosítását. Ez lehetőséget ad az Egyesült Államok számára, hogy számon kérje az emberi jogok betartását. A Carter-adminisztráció következetes módon



nemcsak a szocialista rendszerekre, hanem az addig dédelgetett USA-barát csatlós rezsimekre, így a latin-amerikai katonai diktatúrákra is érvényesnek tekintette az elvet. Mindez elvezetett az emberi jogi ellenzéki mozgalmak erősödéséhez.

3. *Szólni kell a nyugat-európai pártok szocializációs, mintaadó szerepéről. Európa kilépett a világba az 1970-es években. Az Egyesült Államok mellett az európai országok pártjai is nagy érdeklődést mutattak a külvilág iránt. A szociáldemokrata pártokat tömörítő Szocialista Internacionálé az 1970-es években fordult a „harmadik világ” felé. A latin-amerikai nemzeti populista pártok nagy része szociáldemokrata irányba fejlődött. 1978-ban a szervezet vancouveri kongresszusán már 29 latin-amerikai párt vett részt, ebből 10 teljes jogú tagként. Ugyanakkor, miközben a nyugati szociáldemokrata pártok Willy Brandt, Bruno Kreisky és Olof Palme vezetésével nyitottak az Európán kívüli világ felé, az emigráns magyar szociáldemokraták nehezményezték, hogy elfeledkeznek a „vasfüggönyön” túli szovjet „gyarmatokról”. Az Európai Parlament kereszténydemokrata pártjainak családja (Európai Néppárt) is kiemelt figyelmet fordított a „harmadik világ” felé. 1982. márciusi ülésén például az Európai Néppárt javaslattervezetet mutatott be az uruguayi pártok helyzetéről, a néppártiak ez időben támogatták a chilei diktatúra ellen küzdő liberális erőket stb.*

4. Szintén a mintaadás szempontjából nem kerülhető meg egy világpolitikai fejlemény: II. János Pál pápa 1978-as megválasztása. Az új, lengyel születésű pápa nemcsak az államszocialista, hanem a latin-amerikai diktatúrák ellen is felemelte a szavát, másrészt a „vasfüggönyön” túli katolikus híveknek nagy támaszt jelentett a pápa, elődeinél aktívabb, figyelme a közép- és kelet-európai katolikusok, különösen a fiatalok iránt. Intelme iránytűként szolgált a nyugat-európai kereszténydemokrata pártok számára is.

Mint a fentiekből látható, nagyfokú leegyszerűsítés az, amikor egy politikai rendszer megváltozását pusztán az adott ország belső viszonyaiból próbálják levezetni. A rendszerváltozásokban a külső aktoroknak is szerepük van. Például a nyugat-európai mintáknak.

A nyugat-európai szociáldemokrata és kereszténydemokrata pártok, mozgalmak figyeltek Latin-Amerikára, és általában az Európán kívüli világra. Mindkét pártcsalád felismerte a demokrácia stabilitásának és a szegénység enyhítésének összefüggését. Maria Luisa Cassanmagnago Cerretti olasz kereszténydemokrata EP-képviselő megfogalmazása az uruguayi helyzet kapcsán ma is tanulságos – föl hívja a figyelmet a pluralizmus fontosságára: „Hogyan is beszélhetünk az alapvető szabadságjogokat tiszteletben tartó demokráciáról, amikor a legjelentősebb politikai irányzatokhoz, többek között a kereszténydemokráciához (...) és a szociáldemokráciához (...) kötődő



erőket nemzetközi kapcsolataik és külföldi támogatottságuk miatt száműzték a politikai életből.”²¹

1979-ben, az afganisztáni szovjet inváziót követően az Európai Néppárt napirendre tűzte az afganisztáni helyzet megvitatását. Ebben az Európai Parlament szocialista, kereszténydemokrata és liberális frakcióinak támogatásával a Parlament elé került egy határozattervezet, amely elítélte a szovjet fizikus és ellenzéki aktivista, Anton Szaharov letartóztatását. Fölmerült az is, hogy Moszkva helyett más olimpiai helyszínt kell keresni az afganisztáni intervenció miatt (végül, mint tudjuk, Moszkvában rendezték meg az olimpiát, ám a nyugati országok bojkottálták a játékokat). 1987-ben az Európai Néppárt részéről küldöttség járt Moszkvában, ez év november 13-án pedig konferenciát rendeztek a *peresztrojka*ról. Mindezek mutatják, hogy Nyugat-Európa pártjai egyáltalán nem voltak közömbösek a diktatúrák alatt élő nemzetek iránt.

Érdekes módon a szociáldemokrata vezetők kevésbé voltak ellenségesek a szocialista rendszerekkel szemben, mint a kereszténydemokrata pártok (bár egyesekkel szemben, mint Gorbacsov vagy Kádár János, az 1980-as évek közepére-végére megszűnt amazok ellenségessége is, és akár rokonszenvről is beszélhetünk, ami a személynek szólt, nem a rendszernek). Az 1970-es években a Szocialista Internacionálé a nyugat-európai

²¹ Pascal Fontaine: Út Európa szívébe 1953-2009. A Kereszténydemokrata Képviselőcsoport és az Európai Néppárt története az Európai Parlamentben. h.n., 2015., Barankovics István Alapítvány. 253.



szociáldemokrata vezetők új nemzedékével – Willy Brandt és Olof Palme vezetésével – nyitott a „harmadik világ” felé, magáévá téve a globális célok (a szegénység csökkentése, a szegény országok segítése) prioritását, és elfogadva az enyhülés pragmatizmusát. A szociáldemokrata pártok inkább a keleti szocialista vezetőkkel folytatott kétoldalú tárgyalásokban bíztak, mint a támadó hangú deklarációkban. Néhány emigráns szociáldemokrata, mint Kéthly Anna, úgy vélte, hogy a Szocialista Internacionálé magára hagyta a Szovjetunió által uralt Közép- és Kelet-Európát, melynek országait „fehér gyarmatoknak” látta, föláldozva ezen országok népeit az enyhülés illúziójának. Ez azonban túlzó kritika volt, hiszen másik oldalról a szociáldemokrata pártok kiálltak az emberi jogok mellett, amelyek egyetemesek (függetlenül országtól, rendszertől), és például biztatták a magyar vezetést az 1968-ban megkezdett reformok folytatására.

Konklúzióként leszögezhetjük, hogy a kereszténydemokrata és szociáldemokrata pártok, európai pártcsaládok komolyan vették az 1970-es években a latin-amerikai, afrikai és ázsiai demokráciák támogatását, amiben persze benne volt a gyarmatosítás miatti bűntudat és felelősségvállalás, valamint az amerikaiak vietnami háborújával szembeni implicit bírálólat is.

Az 1980-as években történt egy fordulat az Egyesült Államokban, amely sorsdöntőnek bizonyult: a Carter-adminisztráció bukásával az inga visszalengett azok felé, akik a Szovjetunióval szemben a kemény kéz és a *rollback* (visszagöngyölítés) politikáját hirdették.



Az 1981-ben hivatalba lépő Ronald Reagan gondolkozását az addig demokrata párti Jeanne Kirkpatrick nemzetbiztonsági főtanácsadó határozta meg. A „Reagan-demokraták” közé tartozó Kirkpatrick geopolitikai gondolkozása a diktatúrák közötti szofisztikált különbségtételen alapult. Különbséget tett autoriter és totalitárius diktatúrák között. Az előbbiek (amelyek közé egyebek között az argentin, chilei és brazil katonai diktatúrát sorolta) nem jelentenek fenyegetést az amerikai érdekekre (előzőekben láttuk, miért alakulhatott ki ez a vélemény), és képesek lassan demokratizálódni. A totalitárius (értsd: kommunista, szovjetbarát) diktatúrákat veszélyesebbnek tartotta, és alkalmatlannak egy demokratikus fordulatra, őket csak erővel lehet megtörni. Innen adódott a gondolatmenet, hogy a harmadik világot illetően szakítani kell Carter emberi jogi politikájával, amely egységes diktatúra-képpel dolgozott. Az ENSZ-nagykövetté kinevezett Kirkpatrick egyik szószólója volt az argentin katonai diktatúra támogatásának, és nicaraguai sandinista kormány megdöntését célzó ellenforradalomnak, a *contrák* támogatásának.

Ámde Reagan valójában nem teljesen szakított az emberi jogi politikával. Latin-Amerikában látványosan igen, de Közép- és Kelet-Európában ugyanezt a szakítást nem tehette meg. Ebben a régióban az emberi jogok ellenőrzése folytatódott, ám összekapcsolódott a szocialista világrenddel való keményebb konfrontációval, mint ahogyan azt az addigi amerikai adminisztrációktól megszokták.



Reagan kifejtette, hogy az Egyesült Államok célja egy „demokratikus infrastruktúra” kialakítása, vagyis – ezt mi tesszük hozzá – a nyugati minták elterjesztése, egyfajta értékrendbeli „nyugatosítás”, végső soron a mintakövetés. Természetesen számára a Szovjetunió térdre kényszerítése volt cél, nem a latin-amerikai demokratizálódás. Ám a globalizáció hatását mutatja, hogy a két térség sorsa összekapcsolódott: a latin-amerikai katonai diktatúrákból kilábaló országok példát nyújtottak a sikeres demokratizálódási folyamatra, amelyet aztán a szakértők alkalmaztak a közép- és kelet-európai szocialista országokra.

A lengyelországi Szolidaritás mozgalom 1980-as színre lépése mutatta az aktív, emberi jogokra fókuszáló külpolitikai aktivizmus sikerességét. 1983-ban George Bush alelnök meglátogatta a közép- és kelet-európai térség három kulcsállamát: Jugoszláviát, Magyarországot és Romániát. Bécsben kifejtette, hogy az amerikai kormányzat támogat minden olyan mozgalmat, amely „elkötelezett a szociális, humanitárius és demokratikus eszmék iránt”, és kapcsolatok elmélyítésére törekszik azokkal az országokkal, amelyek „nagyobb nyitottságról és függetlenségről tesznek tanúbizonyságot.”²² A Reagan-adminisztráció tehát miközben retorikailag egyformának tekintette a szocialista rendszereket, valójában súlyozott közöttük: Lengyelország a szükségállapot bevezetésével hátrább sodródott, és az éllovas mindinkább Kádár János Magyarországa lett.

²² Romsics Ignác: Volt egyszer egy rendszerváltás. Bp., 2003., Rubicon Könyvek. 14.



Mihail Gorbacsov személyében pedig Reagan megtalálta azt a szovjet pártfőtitkárt, aki elkötelezettnek tűnt a reformok iránt. Gorbacsov úgy kívánta megmenteni a Szovjetuniót, hogy lemond a hosszú távon fenntarthatatlan területekről, amelyek kontrollálása a szovjet politikának és gazdaságnak túl sok energiájába, túl sok pénzébe került, kézzelfogható haszon nélkül. A szovjetek afféle ideológiai „nyugatosítást” hajtottak végre addig a „harmadik világban”: azt hitték, a „harmadik világ” számos népét hozzásegítik a társadalmi igazságosság eléréséhez, ám valójában csak autarkiára (önellátás) berendezkedő, kezdetleges technológiával felszerelt fejlesztő államokat segítettek életre. Ezek többsége egyáltalán nem volt életképes külföldi támogatás nélkül. A szovjetek kivonultak a „harmadik világból”: kiűritették Afganisztánt, elengedték az életképtelen fekete-afrikai és latin-amerikai szovjetbarát, szocialista rendszerek kezét (Etiópia, Angola, Namíbia, Mozambik, Zimbabwe, Kuba, Nicaragua). A dominósor első kockája (a „harmadik világ” szovjetbarát rendszerei) eldőlt, és ekkor még nem lehetett látni, hogy az erózió nem áll meg magának a Szovjetunióknak a határánál.

Mivel Gorbacsov idején a szovjet politika kivonult Latin-Amerikából, nem volt többé létérdek a katonai diktatúrák léte. Argentína katonai juntája a Nagy-Britanniával folytatott falkland-szigeteki háborúval leszerepelt. 1983-ban Argentína visszatért a demokráciák közé. Brazíliában 1985-ben ért véget a katonai diktatúra. A kisebb latin-amerikai országok katonai diktatúráinak többsége a



közép- és kelet-európai rendszerváltozásokkal együtt bukott el: Panamában és Paraguayban 1989-ben, Chilében és Haitin 1990-ben, Suriname-ben 1991-ben ért véget a katonai kormányzás. 1991. december 26-án a Szovjetunió, amely a „világ egyhatodára” terjedt ki, és a világ egyharmadának sorsát intézte ilyen-olyan módon, eltűnt a térképről. A hosszú nyolcvanas években (1979-től 1991-ig) tehát mind Latin-Amerika, mind Közép- és Kelet-Európa diktatúrái megbuktak. Hol erőszakkal, a legtöbb esetben azonban békés hatalomátadással zajlott mindez. Úgy tűnt a felületes szemlélők számára, hogy a liberális kapitalizmus győzött.

Milyen következtetéseket vonhatunk le a fentiekből?

Összegzőképpen elmondható, hogy a latin-amerikai és közép- és kelet-európai rendszerváltozások története igazolja, hogy Európa és Észak-Amerika „mintaadó” régiókként befolyásolhatják más, szegényebb, periférikusabb régiók politikai küzdelmeit. A Carter-időszak emberi jogokra fixált külpolitikája hátszelet adott a demokráciát, illetve demokratizálódást követelő ellenzéki mozgalmaknak. Két példát említve: Carter visszaszolgáltatta a Szent Koronát 1978-ban, azt a „magyar népnek” címezve, és ejtette az USA iránt lojális, cserében viszont végtelenül korrupt és kegyetlen Somoza családot, amely négy évtizeden uralta Nicaraguát. Amikor a nicaraguai forradalom kitört, Carter följánlotta a feleknek, hogy rendezzenek népszavazást nemzetközi felügyelet mellett, ám a diktátor, Anastasio Debayle Somoza visszautasította az ajánlatot.

1979-ben a Nemzeti Felszabadítás Sandinista Frontja nevű baloldali nacionalista és populista mozgalom megdöntötte a Somozák uralmát, és Carter – az amerikai héják fölháborodására – nem avatkozott be, sőt segélyekkel támogatta az új kormányt. Carter kérte a Kongresszust, hogy 80 millió dolláros kiegészítő segéllyel támogassa a nicaraguai helyzet megoldását (ebből 75 millió dollár értékű támogatást Nicaragua, 5 milliót más közép-amerikai országok részére), és végül a Kongresszus heves vitákat követően elfogadta indítványát. Carter csak azután hagyott fel a segélyezéssel, amikor kiderült, hogy a sandinista kormány sem tartja tiszteletben az emberi jogokat és a politikai ellenzékét, sőt maga is megsérti a kisebbségi őslakosok jogait.²³

Mint ahogyan utaltam rá, a kereszténydemokrata pártok és a Szocialista Internacionálé fölfedezték a gyarmati múltú országokat, és növekvő aktivitással figyelemmel kísérték az ellenzék és a hatalom viszonyát a latin-amerikai, általában a „harmadik világbeli” országokban. Nem állíthatjuk tehát, hogy a „Nyugat” semleges vagy érzéketlen volt a harmadik világbeli diktatúrák iránt. Ami Magyarországot illeti, a nyugati vezetők az 1970-es években fölfedezték Kádárban a rugalmatlan Brezsnyev, Husák, Honecker, Jaruzelski és Zsivkov ellenpólusát. Kádár János Magyarországa az 1970-es évek végén, majd az 1980-as években az éllovas volt a nyugatiak számára, különösen miután mind a lengyel, mind a román vezetés leszerepelt az emberi jogi politika nézőpontjából: állam- és kormányfők, magas rangú

²³ Central America, 1977-80. *Office of the Historian*. <https://history.state.gov/milestones/1977-1980/central-america-carter>, 2021. 02. 23.



szociáldemokrata és kereszténydemokrata vezetők egymásnak (Bruno Kreisky, Francois Mitterrand, Willy Brandt, Helmut Schmidt, Franz Josef Strauss) adták a kilincset.

A szociáldemokrata emigráció természetesen rossz szemmel nézte a közeledést (ennek az emigrációnak 1973 óta *Alternatíva* címmel programtervezete volt, amely meghirdette az üzemi demokrácián és munkavállalói tulajdonlason alapuló szociális piacgazdaságot). De tény, hogy a kádári reformok, továbbá a „kis szabadságok” rendszere, majd a belső ellenzék élesedő hangja imponált a nyugati vezetőknek. Az 1980-as években mind a kereszténydemokrata, mind a szociáldemokrata vezetők bizonyos – utóbb túlzónak minősíthető – optimizmussal figyelték a közép- és kelet-európai változásokat. Mindenkit megdöbbentett a változások gyorsasága.

A rendszerváltozások következményei

A demokratizálódási folyamatok nem hozták el a szociális kohéziót és a gazdasági növekedést. Latin-Amerika súlyvesztést könyvelhetett el a világkereskedelemben, és az infláció összértéke megkétszereződött.

világexport	
1960	1988
7,70%	3,90%
világimport	
1960	1988
7,60%	3,30%
infláció	
1960	1988
56%	1023%

Latin-Amerika súlya a világkereskedelemben és a kontinens átlagos inflációja²⁴

A helyzet nem volt jobb a szintén „új demokráciák” közé tartozó Magyarországon sem. Az első szabadon választott magyar kormánynak nehezen megoldható feladatokkal kellett szembenéznie: egyrészt, ahogyan Antall József célként kitűzte, törekedett a „szociális piacgazdaság” kialakítására, másrészt viszont valamit kezdenie kellett

²⁴ Anderle Ádám: Latin-Amerika országai. In: Németh István (szerk.): 20. századi egyetemes történet. Bp., 2005., Osiris Kiadó. 155.



a spontán privatizáció miatti fölháborodással és az előző rendszer által összehordott tetemes adósságheggyel.

A legnagyobb nehézséget a gazdaság állapota és a társadalmi igazságosság vágya, illetve az ezzel kapcsolatos várakozások közötti éles kontraszt jelentette. A „spontán privatizáció” miatt rengeteg igazságtalanság történt. Antall József miniszterelnök ígéretet tett az igazságos privatizáció folyamatának elősegítésére, amely az alkalmazottak tulajdonhoz jutását is biztosítja majd.

Az MDF szándéka az igazságos viszonyok megteremtésére azonban nem haladt elég gyorsan. Ennek az elégedetlenségnek volt a kirobbanása a taxisblokádnál. Az augusztus 26-28-a közötti megmozdulás közvetlen kiváltó oka az üzemanyagok árának október 25-én bejelentett átlagosan 65%-os emelése volt. Az emelést a Kuvait iraki megszállása miatti világpiaci ár-növekedés indokolta. A kormány cáfolta, hogy áremelkedésre készülne. Így sokan hazugsággal vádolták a kormányt, amikor mégis kénytelen volt emelni az árakat. Végül megszületett a megállapodás: a kormány elállt a drasztikus áremelkedéstől: 20%-kal csökkentette a felemelt árakat.

Az eset rámutatott a társadalom megosztottságára: az ellenzék és a társadalom nagy többsége a taxisokkal rokonszenvezett. Ugyanakkor további problémák is voltak. Az államadósság elérte a 21 milliárd dollárt. Ezt az adósságot a Kádár-kori kormányok halmozták föl, ám nyilvánvaló volt, hogy a szabadon választott kormányoknak kell visszafizetniük. Az a tendencia, hogy a magyar kormányok tetemes



államadósságot örökölnék elődeiktől, folyamatos a magyar politikatörténetben. A magánosítás továbbra is igazságtalanságok közepette zajlott. A privatizáció a korrupció melegágya maradt.

Az 1994-ben, a második szabad választáson hatalomra került Horn Gyula vezette kormány nem örökölt irigylésre méltó helyzetet. Az MSZP baloldali, posztkommunista pártként - amely a nyugati szociáldemokrata pártokhoz való fölzárkózást tűzte ki célul – a szociális igazságosságot, a szociális piacgazdaságot kellett volna, hogy képviselje. Csakhogy olyan irdatlan nagy volt az államadósság, amivel kezdeni kellett valamit. Az biztos volt, hogy mindez az életszínvonal-politika rovására megy. Békesi László, majd Bokros Lajos pénzügyminiszterek meggyőzték Hornt, hogy súlyos megszorító és kiigazító intézkedésekre van szükség a költségvetésben.

1995 márciusában került nyilvánosságra a pénzügyminiszterről elnevezett Bokros-csomag. Ennek tartalma, 18%-kal csökkentették a reálbéreket, leértékelték a forint árfolyamát, bevezették a felsőoktatási tandíjat, szűkítették a gyermekgondozási segélyre (gyes) jogosultak körét. Mindemellett a privatizáció fölgyorsult, és olyan területekre is kiterjedt (bankok, közművek), amelyeket korábban kivontak a privatizáció alól. A Horn Gyula vezette MSZP-SZDSZ kormány által alkalmazott mintakövető magatartás nagymértékű kiábránduláshoz, dezillúzióhoz vezetett a magyarországi lakosságban. Különösen azért, mert bár a gazdasági helyzetben a megszorítások érthetőek voltak, a társadalmak általában a baloldaltól a szociális piacgazdaság



kiépítését várják el. Így nagymértékű hitelességi deficit alakult ki. Az MSZP és az SZDSZ mintakövető mentalitásával szemben a jobboldali tábor vezérhajójává váló Fidesz mindinkább a mintaformálásra törekedett: vagyis Nyugat-Európa utolérését elsősorban nem a másolással, hanem a saját út kialakításával próbálta elérni.

Latin-Amerikában a nemzetközi pénzügyi szervezetek nem tértek vissza a Szövetség a haladásért programhoz (ahogyan Közép- és Kelet-Európa is hiába várt egy új Marshall-segélyt). A neoliberális piacgazdasági doktrínák győztek. 1989-ben a nemzetközi pénzügyi szervezetek rákényszerítették a latin-amerikai államokra az ún. washingtoni konszenzus néven elhíresült programot. A John Williamson amerikai közgazdász által megfogalmazott tízpontos program a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank vezetőinek készült. Williamson szerint a latin-amerikai államok részére nyújtandó hitelek feltétele a kiegyensúlyozott költségvetési politika, az állami újraelosztás minél alacsonyabb szintje, a liberalizáció, dereguláció és privatizáció.²⁵ Ez lett a Latin-Amerikával szemben folytatott új politika alapja. A neoliberális gazdaságpolitika büntette azokat az országokat, amelyek nem ezen elvek jegyében cselekedtek, és nagyra értékelte azokat az állam- és kormányfőket, amelyek tartották magukat a fenti elvekhez – azon az áron is, hogy a jövedelmi és életszínvonalbeli egyenlőtlenségek növekednek.

²⁵ Mihályi Péter: A „washingtoni konszenzus” jelentősége a poszt szocialista országok számára. <https://nemzetkozi-gazdalkodas.hu/files/8637/t49.pdf>, 2021. 03. 03.



A neoliberalizmus nem volt újdonság a kontinens középső és déli részén. Mint láthattuk, a közép-amerikai oligarchia és a kontinens déli részén berendezkedő katonai diktatúrák (amelyek között a chilei Pinochet-rendszer volt paradigmátikus) szövetségesként szegődtek a neoliberalizmus mellé. A neoliberális gazdaságfilozófia túlélte az oligarchiát és a katonai diktatúrát. A diktatórikus rendszerek, a "függő és elmaradott fasizmusok", a katonai diktatúrák leamortizálták az érintett társadalmakat, megroppantották kohéziójukat. Ahogyan Losoncz Alpár és Losoncz Márk filozófusok fogalmaznak [Fasizmus, posztfasizmus, neoliberalizmus](#) című tanulmányukban: "szembetűnő egyébiránt, hogy könnyebben tör magának [mármint a neoliberalizmus - P. Á.] azon társadalmakban, amelyekből hiányzik az ellenálláshoz szükséges kohéziós erő és felkészültség." Miután a chilei Pinochet, az argentin Videla és Galtieri, a nicaraguai Somoza és mások elvégezték a kohézió megroppantásának munkáját, ezekre a diktatúrákra immár nem volt szükség. A multinacionális vállalatok számára megnyílt az út: egy kohézió nélküli, összezuhanó, polgárháborúk által tizedelt társadalmat találtak, amelynek egyes rétegei a szabadságot azonosították a győztes nyugati (északi) kapitalizmussal. Így a mintakövető erők a diktatúrák eltűnését követően folytatták a sokkterápia, válságkezelés címén a dereguláció, privatizáció folyamatait, és nem volt érdekük a megtizedelt vagy korrumpált szakszervezetek regenerálódása.

A perui Alberto Fujimori egy évtizedes miniszterelnöksége (1990-2000) tekinthető paradigmaticusnak ebből a szempontból: a *fujimorismo* modellje révén, kíméletlen neoliberális reformokkal Peru integrálódott a világgazdaságba, ám azon az áron, hogy Fujimori elképesztő klientúrát épített ki, vagyis a világ szemében kulturált, demokrata gazdaságmenedzserként eladott Fujimori pontosan azt csinálta, amit előtte a hagyományos latin-amerikai állami vezetők.

Kiderült, hogy a történelem visszatér, illetve folytatódik a hatalomgyakorlás módját illetően, ami Latin-Amerikában az erőskezű vezetőnek, a *caudillismo* (egyszemélyi vezető uralma) és *klientelizmus* (klientúra építése, s ezen keresztüli hatalomgyakorlás) hagyományának kedvez. A világ mégis kedvelte Fujimorit, mert privatizált, deregulált, és keményen leszámolt a terrorizmussal, igaz, emberi jogi oldalról érték súlyos kritikák. Valahogyan ezek a bírálatok már nem minősültek annyira fajsúlyosnak az észak-amerikai politika és gazdaság köreiben, mint amikor a 80-as évek katonai rendszerét érték (joggal) hasonló kritikák. Cristóbal R. Kaltwasser Fujimori rendszerét neoliberális populizmusnak nevezte: itt a „népre” hivatkozás egyúttal a politikai elit egészének megbélyegzésével történt, amely helyett a gazdaságmenedzselő jó technokrata vezető képviseli a nép érdekét.²⁶

Még egy súlyos kérdés volt, amelyet a politika elhanyagolt 1990 után: a demográfiát. E tekintetben a vizsgált két régió folyamata

²⁶ Cristóbal R. Kaltwasser: Latin American Populism: Some Conceptual and Normative Lessons. *Constellations*, Volume 21, No 4, 2014. 497.



eltérően alakult. Miközben Magyarország népessége drámai fogyást ért meg a 20. század második felében, a latin-amerikai népesség lélekszáma megháromszorozódott 1950 és 1990 között. A demográfiai folyamatok azonban hasonló települési változásokat hoztak: Latin-Amerikában és a Kádár-kori Magyarországon a vidéki, falusi lakosság egy része a nagyvárosok felé vette az útját. Míg azonban a Kádár-kori magyar extenzív iparosítás képes volt fölszívni a téjeszesítés során az agrártársadalomból kihullott, illetve kivont munkaerőt, számos latin-amerikai országban a gazdaság nem volt képes ezt elérni, mert az iparosítás nem érte el azt a szintet, amely képes lett volna fölszívni az iparilag képzetlen földműves népességet. A latin-amerikai belső migrációs hullámok folyamatosan utánpótlással látták el a nyomornegyedek népét.

Össességében a globalizáció jelentős károkat okozott mind a magyar, mind a latin-amerikai társadalmakban. Csak idő kérdése volt, hogy – a külső erőter változásával – a mintakövetés átadja a stafétát a mintaformálásnak.

Mintakövetés helyett mintaformálás?

A 2000-es években Latin-Amerikában ez egy populista hullám kibontakozásához vezetett. Közép- és Kelet-Európában is színre léptek azok a kormányok (Jarosław Aleksander Kaczyński, 2006, Orbán Viktor, 2010), amelyek az addigi mintakövető magatartással szemben szorgalmazták a modellváltást.



Mindez nem mehetett volna végbe a külső erőter megváltozása nélkül. Magyarország esetében egyszerű a képlet: 2004 óta az ország az Európai Unió tagja. A régi eliteknek, amelyek a rendszerváltozást levezényelték, kulcsszerepe volt az EU-hoz való csatlakozásban. A Fidesznek szüksége volt arra, hogy újraértelmezze szerepét a külső erőterhez. Ez elengedhetetlen volt a nagypárttá váláshoz. A Fidesz legkorábbi dokumentumaiban is kimutatható a szuverenitás hangsúlyozása.²⁷ Az 1994-1998 közötti időszakban kezdődik a párt számára az alternatívakeresés időszaka.

Az 1996-os *Polgári Magyarországért* program már arról ír, hogy az akkori kormányoldal „Európát, az európai mintákat, az állítólagos elvárásokat a kormánypolitika szinte minden helyzetben aduként igyekszik kijátszani. Érdekeinek megfelelően kiragad egy-egy intézményt, szabályozót, intézkedést, melyet egy-egy országban alkalmaztak, általános európai normának tüntetve fel azt”.²⁸ Más színezettel, de a latin-amerikai baloldali és újonnan alakult populista pártok is úgy érzékelték, hogy a hagyományos konzervatív és liberális kormányok a nyugati modellhez való egyoldalú alkalmazkodást ajánlják receptként. Magyarországon politikai, Latin-Amerikában társadalmi válság figyelmeztetett arra a 2000-es években, hogy az alkalmazkodást javasló kormányok kezdenek kifulladásra, az intenzív növekedés a végéhez ért.

²⁷ Csizmadia: i.m. 119.

²⁸ idézi: Csizmadia: i.m. 120.



A 2000-es évek változásokat hoztak Latin-Amerikában. A mintakövető magatartást képviselő, a washingtoni konszenzust (liberalizáció, dereguláció, privatizáció) betartani kívánó kormányok elfogadottsága csökkent. Latin-Amerika népei rádöbbenek arra, hogy a katonai diktatúrák 1980-as évekbeli bukása sem vitte közelebb a szubkontinentet a fejlett világhoz: nem vezetett el sem a társadalmak kohéziójának elmélyüléséhez, sem a demokrácia nagyobb fokához.

Minderre válaszul a 2000-es évek elején Dél-Amerika „bevörösödött”. Mindenütt, Kolumbia kivételével, nemzeti populista rezsimek kerültek hatalomra, olykor indián nacionalista (indigenista) színezettel (Bolívia). Mindez természetes ellenhatása volt a „washingtoni konszenzus” néven ismert folyamatnak, amely az 1990-es években a dereguláció-privatizáció-megtakarítás neoliberais Szentháromságát írta elő a latin-amerikai országok számára. A neoliberális gazdasági elvek szolgai másolása nem vezetett az ötszáz éves félperifériás gazdasági helyzet felszámolásához, hiszen a 90-es években tovább nőtt a különbség az amerikai kontinens északi és déli fele között. A 2000-es évek mintaformáló mozgalmi, amelyeket a venezuelai Chávez, a bolíviai Morales, a nicaraguai Ortega, az ecuadori Correa, az argentin Kirchner, a chilei Bachelet vagy a brazil Lula Silva neve fémjelzett, radikális szakítást jeleztek a washingtoni konszenzussal, amely gyors fejlődés és utolérés helyett bebetonozta a kontinens további gazdasági és szociális lemaradását. Mindegyik állam az unortodox gazdaságpolitikát helyezte előtérbe, a nemzetközi pénzügyi



szervezeteknek való függőség ellensúlyozására, és azt összekötötték látványos – ám gyakran anyagilag megalapozatlan – szociális, oktatási programokkal.

Társadalmi programjuk a nemzeti kohézió kialakításának igényén alapult. Az 1990-es évek végi, 2000-es évek eleji Magyarországról nézve ezek a rendszerek baloldaliak voltak – gyakran megkapták a médiában a „szocialista” és a „kommunista” jelzőt, gyakran éppen a magyar baloldali értelmiség részéről, ami jól jelzi a blairi „harmadik utas” eszmének való túlbuzgó alárendelődést, amely a 2000-es években elterjedt volt. Mindez persze annyiban érthető, hogy a baloldali értelmiség egy része a Kádár-rendszer tapasztalatának a háta mögött – és a blairi meggyurcsányi reformok között erőszakolt párhuzamot vonva – alakította ki álláspontját. A latin-amerikai történelmi valóság és háttér megértése egy elmélyültebb, kevésbé Magyarország- és Európa-, vagy Észak-centrikus megközelítést igényelt volna.

A magyar és latin-amerikai változásokat nem lehet megérteni a külső erőter átalakulásának tendenciája nélkül. A 2000-es évekbeli „mintaformáló” fordulatok azért következhetek be, mert a globalizáció folyamata megrendítette a centrum addigi országait is. A csendes-óceáni térségre fókuszáló, egyre inkább protekcionista irányba tartó Egyesült Államok és az Európai Unió mélyítésével, valamint társadalmi integrációs problémákkal küszködő Nyugat-Európa lassanként elveszítették lendületüket a feltörekvő gazdasági hatalmakkal szemben. Ez mindenekelőtt Kínát jelentette, de az európai térséget

illetően a gáz monokultúrára támaszkodó putyini Oroszországot is. Mindkét nagyhatalom igyekezett terjeszkedni a korábbi észak-amerikai és nyugat-európai érdekszférákban.

Latin-Amerikában már az 1990-es években új szereplők jelentek meg. Az Egyesült Államok mellett Japán szerepe volt hangsúlyos. 1990-ben az Egyesült Államok tőkebefektetése 72 millió dollár, Japáné 40 millió dollár. Az ebben az évben az összes latin-amerikai országgal folytatott kereskedelmi kapcsolatok 13%-át az USA, 4%-át Japán fedte le. A japán kolónia egyengette a szigetország útját. A japán cégek tervezték egy új csatorna építését valahol Közép-Amerikában, amely párja és versenytársa lehetne a világkereskedelem 21%-át lefedő Panama-csatornának. Amit Japán tervezett, azt ma Kína valósítja meg: a kínaiak építik jelenleg az új csatornát Nicaraguában, amely 270 km hosszú, és 120 ezer ember kitelepítésével jár.²⁹ A japánok elmentek, de Kína a 2000-es évek óta egyre aktívabban van jelen Latin-Amerikában. Kína növekvő befolyása a szubkontinensen jelzi a világgazdasági átrendeződést.

Nem újdonság természetesen a gazdasági hatalmak átrendeződése. Volt már erre példa Latin-Amerikában. Hiszen korábban láthattuk, hogy a 19. század közepén a szubkontinens gazdasága még elsősorban Nagy-Britanniától függött, a későbbiek során azonban az Egyesült Államok vonta érdekszférájába a szubkontinens országait. Nagy-Britannia akkor éppolyan kárvallottnak

²⁹ Anderle, 2005: i.m. 157.



érezte magát, mint később, a 2000-es években, az orosz és kínai, részben iráni terjeszkedés idején az Egyesült Államok.

Latin-Amerika és Magyarország számára egyaránt példát jelentettek a 2010-es években a BRICS-országok (Brazília-Oroszország-India-Kína-Dél-Afrikai Köztársaság). Ezek az államok ugyanis gazdasági sikereiket részben saját adottságaiknak és erőfeszítéseiknek köszönhették, elkerülve a nyugati minták egyoldalú másolását: mindegyik ország sajátos gazdasági rendszert alakított ki. Az államépítés kezdeti szakaszában beavatkoztak a gazdaság irányításába. Indiában és Kínában tervgazdaság érvényesül, emellett mindkét állam jelentős összegeket fektetett az oktatásba.

A két ázsiai nagyhatalom akkor lépett a liberalizálás útjára, amikor már szilárd lábakon álltak, és az évtizedes állami ráfordítások meg az oktatás-képzés révén a fejlett infrastruktúra, a nagyszámú képzett munkaerő és a belső tőke rendelkezésre állt. Ez a stratégia sok elemző szerint jobban szolgálta a gazdaságot, mint amit a latin-amerikai államok többsége követni kívánt két évszázadon át: egy-két termék (chilei réz, bolíviai ón, brazil kávé, kakaó és cukor, közép-amerikai banán, cukor és kávé, kubai cukor és dohány stb.) monokultúrás termelésére alapozni az ország jövőjét a szabad piacon, s ezzel állandósult függőségbe kerülni. A magyar és latin-amerikai elemzők számára az is imponáló lehet Kína és India társadalmában, hogy ezeket fegyelmezett, tanulni képes társadalmaknak tekintik, amelyekben a szociális kohézió erős – legalábbis a sztereotípiák szerint.



Ezért válhattak „bezzegországokká”, túlmenően azon, hogy egyik sem észak-amerikai vagy nyugat-európai ország, azaz nem tartoznak a volt, gyarmatosító múltú centrumországok közé.

Konklúzió

Bizonyos történelmi előzmények összehasonlíthatóvá teszik Közép- és Kelet-Európa és Latin-Amerika történeti fejlődését, dacára a földrajzi, nyelvi, etnikai és kulturális távolságnak. Közös mindenekelőtt az, hogy a 16-17. században kibontakozó világgazdasági rendszerben egyik régió sem tartozott a centrum-országok és régiók közé. Ebből a helyzetből, a Nyugathoz képest érzékelt elmaradottság érzületéből fakadt, hogy időről időre olyan eszmei és politikai irányzatok bontakoztak ki, amelyek újtási vágytól sarkallva zászlajukra tűzték a Nyugathoz (értsd: Nyugat-Európához, mindenekelőtt Angliához és Franciaországhoz, utóbb az Egyesült Államokhoz) való fölzárkózást. A felvilágosodás, a felvilágosult abszolutizmus (így Magyarországon a II. József reformfolyamatáról elnevezett jozefinizmus, Spanyolországban Aranda gróf és Portugáliában Pombal márki irányzata), majd a nemzetté formálódás időszakában a liberalizmus – pontosabban annak nemzeti változata – képviselte a fölzárkózás logikáját.

Ezzel a mintakövetőnek nevezhető, a brit és francia modellt utánzó hullámmal szemben olyan irányzatok is megjelentek, amelyek sokkal inkább a mintaformálásra helyezték a hangsúlyt, és nem a nyugati irányzatok egy az egyben történő átültetését szorgalmazták,



hanem a saját nemzeti / regionális sajátosságok képviselését, az azokon alapuló, szerveesebb fejlődést. Ezek az irányzatok nem feltétlenül tekintették példaértékűnek a Nyugat gazdasági és kulturális rendszerét, miközben a gazdasági hatékonyságot és növekedési mutatókat igen. Latin-Amerikában a populizmusok jelentették ezt az irányt, változatos arculattal (a Mexikói Intézményes Forradalmi Párt, Perón Argentínája, Fidel Castro Kubája, a sandinisták Nicaraguája, majd a 2000-es évek elején Chávez Venezuelája és Morales Bolíviája). Magyarországon a két háború közötti népi mozgalom, utóbb a Kádár-kori „népi-nemzeti” ellenzék, majd az MDF, végül a Fidesz képviselte legtisztábban ezt a logikát. Abban nincs vita mintakövető és a mintaformáló irányzatok között, hogy mindegyik a nyugatosítás kihívására reflektál, és mindegyik a Nyugathoz való fölzárkózást kívánja – amely logikában a Nyugat egyenlő Nyugat-Európával és Észak-Amerikával.

Ahogy láthattuk, a 20. században a latin-amerikai országok megpróbálkoztak a populista úttal, amely kudarcot vallott, és vagy diktatúrába torkollott, vagy katonai kormányzás jött létre. Közép- és Kelet-Európában, benne Magyarországon a tervezésen és iparosításon alapuló „fejlesztő állam” koncepciója győzedelmeskedett 1945 után. Ellentétben Latin-Amerikával a politikai inga nem lengett ki a jobboldalra, a térség államaiban a hatalomban lévő párt uralma stabil volt négy évtizeden keresztül. Mindez leginkább annak köszönhető, hogy a Szovjetunió fegyverein nyugodott a közép- és kelet-európai rend, és a rövid forró periódus (1949-1953) utáni évtizedben,



majd még inkább az enyhülés időszakában (1962-1975) a status quo volt a két szuperhatalom érdeke.

A hosszú nyolcvanas években (1979-1991) három folyamat – a gazdasági változások (az extenzív iparosítás kimerülése, az energiahordozók árának emelkedése), a nyugat-európai és észak-amerikai emberi jogi kritika és a belső ellenzéki mozgalmak erősödése – együttesen szétfeszítették a latin-amerikai és közép-és kelet-európai önkényuralmi rendszereket. Mindez azonban nem jelentette a „történelem végét”. A Nyugat gazdasági sokkterápiával próbálta szanálni az érintett régiók gazdaságát, nem törődve a társadalmak kohéziójával. A piaci reformok brutális roncsolást végeztek az érintett társadalmak addig sem túl jó állapotú szövetében. Közép- és Kelet-Európában mindenütt az életszínvonal romlása volt prognosztizálható az 1990-es években. Ez vezetett oda, hogy a „történelem visszatért”: a mintakövetést ismét a mintaformálás ciklusa követte.